

Boris Milosavljević*VLADIMIR JOVANOVIĆ. FILOZOFIJA, NAUKA, POLITIKA¹*

APSTRAKT: Milan Kujundžić je u svojoj „Filozofiji u Srba“ (1868) dao sistematizaciju „cele filozofske naše književnosti“. Završava je pregledom najnovije filozofije („Prirodni pravac“), gde je naveo radove samog autora, Vladimira Jovanovića i Dimitrija Matića. Vladimir Jovanović je usvojio Spenserovu (Herbert Spencer) teoriju evolucije, organsko shvatanje društva i učenje o paralelizmu između prirodnih i društvenih pojava, prema kojem društvenim naukama treba dati prirodno-naučnu osnovu. Smatrao je da sve nauke čine samo jednu nauku koja se može nazvati filozofijom čovečanstva. Iako je pokazivao jaku naklonost prema osnovnim idejama Francuske revolucije, ne sledi Russove (J. J. Rousseau) ideje i ne izjednačuje slobodu i jednakost. Za Vladimira Jovanovića sloboda je posebnost i pravo na izbor. Zalagao se za ličnu, privrednu, političku i narodnu slobodu (nezavisnost). Uzornim smatra uređenje švajcarskih protestantskih kantona i engleski obrazac. Sledi Milove (Jonh Stuart Mill) ideje iznesene u knjizi O predstavničkoj vladi, koju je preveo na srpski jezik. Vladimir Jovanović nije bio samo teoretičar. Imao je veliko političko iskustvo. Iako je u Političkom rečniku dao prednost jednodomnom zakonodavnom telu, kasnije se zalaže za dvodomni sistem sa gornjim domom, sastavljenim od inteligencije i nezavisnim od krune. Premaliberalima, narodom treba da rukovodi inteligencija, da vlada uz pristanak naroda (a ne da se inteligencija pokorava trenutnoj većini). Vladimir Jovanović je teorijski republikanac, ali u praksi prihvata monarhiju, pošto ju je „suvereni narod“ izabrao. Iako se zalagao za slobodno tržište, smatra daje u uslovima međunarodne borbe suparničkih industrija ekonomski protekcionizam neophodan. U radu se razmatra i spor Vladimira Jovanovića sa Svetozarom Markovićem, koji je ranije bio njegov sledbenik.

KLJUČNE REČI: sloboda, pravda, liberalizam, pozitivizam, patriotizam, determinizam

Poštisu u drugoj polovini XIX veka dominirale pozitivne nauke, filozofska gledišta često su bila nerazdvojiva od naučnih. Generacija kojoj pripada Vladimir Jovanović izjednačavala je naučna, politička i etička stanovišta (nauka, sloboda, pravda). Slobodoumni naučnici XIX veka poistovećivali su naučni rad sa prosvetiteljskim projektom upoznavanja đaka, odnosno studenata i šire javnosti, sa najnovijim filozofskim i naučnim dostignućima. Treba imati u vidu da se tada mislilo (pogotovo liberalna inteligencija) da je nauka u pojedinim oblastima dala poslednju reč (uređenje države/društva) i da je „ostalo samo da se ta reč propoveda narodu“.² Bili su, kako ukazuje Slobodan Jovanović, sledbenici starih prosvetitelja: „Kao za današnje [objavljeno 1926] socijalisticki socijalizam [marksizam], tako za ondašnje liberalne liberalizam, bio je u isto vreme i vera i nauka“, a može se dodati i filozofija (= nauka).³

Prosvetiteljsko popularisanje nauke bio je cilj rada vodećih liberalnih ideologa i profesora Velike škole, Stojana Boškovića (*Istorija sveta za narod i školu*), Vladimira Jovanovića (*Politički rečnik*),

1 Rad je napisan u okviru projekta br. 177011 Ministarstva prosvete i nauke.

2 Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, 1, *Sabrana dela* 4, ur. R. Samardžić i Ž. Stojković, BIGZ, Jugoslavija, Beograd 1990–1991, (dalje: *SD*), 105.

3 S. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, 1, *SD* 4, 105.

Alimpija Vasiljevića (*Istorija narodnog obrazovanja kod Srba*).⁴ U „Filosofiji u Srba“ Milan Kujundžić naglašava da „danas ne znači napredak čovečanstva samo penjanje naviše,⁵ nego i prostiranje u masu“, jeronopredstavljagaranciju da će se obrazovanost čovečanstva održati i da neće ponovo nastupiti noć [izvesno asocijacija na „mračnisrednjivek“].⁶ Liberalno-prosvetiteljski projekat neretko se svodio na donekle skraćene prevode knjiga stranih autora, ali i takve adaptacije govore o filozofskim i naučnim stavovima svojih pisaca/prevodilaca, jer su stanovišta koja se u njima iznose usvojili i na osnovu svog izbora pripremili za srpskog čitaoca.

U okviru projekta *Enciklopedije nauka* koji je u Društvu srpske slovesnosti predložio Dimitrije Matić,⁷ Konstantin Branković se prihvatio pripreme psihologije, Alimpije Vasiljević istorije srpske književnosti, Vladimir Jovanović nauke o poljskoj privredi, Stojan Bošković filozofije prava, a sam Matić istorije filozofije (1863).⁸ Možemo reći da su Vasiljević, Bošković i Vladimir Jovanović delili mišljenje koje je Stojan Bošković izneo u *Besedi* u spomen Dimitriju Matiću (1886/89). Prema Boškovićuna- jveći doprinos naučnika („književnika“) je upoznavanje čitaoca sa najnovijim stanjem u određenoj nauci: „Kod naroda kod kojih je književnost daleko naprednija od naše, od nove knjige se očekuje da unese u nauku neku novu misao i da pokrene nauku dalje. Ali kod nas, pri sadašnjem stanju naše književnosti, to se tražiti ne može.“⁹ Neophodnost upoznavanja sa najnovijim filozofskom i naučnom literaturom važi i danas. Koliko su i koje originalne studije odmakle od adaptacija i dela pisanih „po“ Švegleru (Albert Schwegler), Černiševskom (*Николай Гаврилович Чернышевский*), „po Marksu“ ili nekom drugom „najnovijem i najglasovitijem“ autoritetu, zaslužuje posebnu pažnju istraživača srpske filozofije.

U javnosti je vladalo mišljenje da Vladimir Jovanović, Alimpije Vasiljević i Stojan Bošković „čine trojstvo“ u Liberalnoj stranci.¹⁰ Pošto su imali ista ili slična mišljenja o nizu pitanja, prilikom tumačenja

4 Stojan Bošković, *Istorija sveta za narod i školu*, 1, *Istorija staroga veka*, Državna štamparija, Beograd 1866; *Istorija sveta za narod i školu*, 2, *Istorija srednjeg veka (Naročito s pogledom na istoriju slovenskih naroda)*, J. D. Lazarević, Beograd 1872; Vladimir Jovanović, *Politički rečnik*, I, II, Ujedinjena omladina srpska, Novi Sad, Beograd, 1870–1873, (daljePR); Alimpije Vasiljević, *Istorija narodnog obrazovanja kod Srba*, 1, Državna štamparija, Beograd 1867, 1. Kasnije i Branislav Petronijević popularne radove iz istorije filozofije piše, između ostalog, i iz prosvetiteljskih razloga. Vid. Branislav Petronijević, [*Iz mojih uspomena. Autobiografska skica*, Novi Sad 1946; *O vrednosti života*, Nolit, Beograd 1983], *Izabrana dela*, 12, (pr. A. B. Stojković) ZUNS, Beograd 1998, (dalje: ID), 74.

5 O uzdizanju uma up: „No kako je na ovom svetu sve ograničeno to će i umnost ljudska rasteći da dođe do visine preko koje možda neće moći dalje; al gde je ta visina, ko bi znao“. Arhiv Srbije, Fond Milana Kujundžića - Aberdara (dalje: AS, MK), 123, Milan Kujundžić, „O nasledstvu telesnih i duševnih osobina“ (čistopis).

6 Milan Kujundžić, „O filosofiji u Srba“ [*Glasnik Srpskog učenog društva* 23 (1868), 155–239 (iste godine objavljeno i kao separat, 87 stranica)] u: *O srpskoj filosofiji*, ur. I. Matić, Plato, Beograd 2003, (dalje: M. Kujundžić, „O filosofiji u Srba“ [1868]), [161] 23. U uglastoj zagradi je broj stranice u *Glasniku*.

7 O Dimitriju Matiću vid. Milosavljević, Boris, „Dimitrije Matić. Navodni prelaz sa hegelovstva na naturalizam“, *Theoria* (1/2015), 103–151.

8 „Izveštaj o radnji Društva srpske slovesnosti za 1863. godinu“ („štampa se naknadno zbog toga što u svoje vreme nigde nije naštampan“), *Glasnik Srpskog učenog društva* 27 (1870), 386–387. Up. Branislav Miljković, „Društvo srpske slovesnosti od 1841–1864. god.“, **Članci i prilozi o srpskoj književnosti prve polovine XIX veka**, Novi Sad 1914, (dalje: B. Miljković, „Društvo srpske slovesnosti“ (1914)“, 77.

9 Stojan Bošković, *Beseda*, Svečani skup Srpskoga učenog društva (11. maj 1886) u spomen Dimitriju Matiću, Štamparija Kraljevine Srbije, Beograd 1889, (dalje: Bošković, *Matić* (1886/89), 50; Alimpije Vasiljević, „Istorija filosofije po Švegleru, izradio Dimitrije Matić“, *Vila* (izd. i ur. Stojan Novaković), 32 (8. avgust 1865), 405; Dimitrije Matić, *Istorija filozofije* (po dr-u A. Švegleru), 1, Državna štamparija, Beograd 1865, (dalje: Matić, *Istorija filozofije* [1865]; Albert Schwegler, *Geschichte der Philosophie im Umriß* [1848], 5. verbesserte Aufl, Stuttgart 1863 (dalje: Schwegler, *Geschichte der Philosophie* [1848/1863]).

10 O sličnostima i razlikama između njih (Jovanovićev karakter veoma drugačiji od Vasiljevićevog) vid. Slobodan

stavova Vladimira Jovanovića možemo se donekle osloniti i na gledišta koja su imali njegovi prijatelji i ideološki istomišljenici. Najdragocenija su, naravno, tumačenja i svedočanstva njegovog sina, Slobodana Jovanovića, koji je (osim poznate naučne i lične pouzdanosti) oko pedeset godina živeo zajedno sa svojim ocem, Vladimirom Jovanovićem (1869–1922), i bio svedok razvoja njegovog mišljenja i nedoumica sa kojima se suočavao.¹¹

Filozofija i nauka

Razumevanju filozofskih gledišta iz druge polovine XIX veka posebno pomaže čitanje kritičkih prikaza i polemika (u časopisima, na javnim skupovima i privatno),¹² kao što je bila polemika vođena između Alimpija Vasiljevića i Milana Kujundžića, povodom Vasiljevićevog pohvalnog prikaza Matičeve *Istorije filozofije* u časopisu *Vila* (koji je izdavao i uređivao Stojan [Konstantin] Novaković, 1865).¹³ Bez obzira na krupnije i sitnije, namerne ili slučajne greške u interpretaciji stavova suprotne strane, ove polemike ipak nisu završavale u potpunom besmislu, niti su prelazile u eksplicitna vređanja ličnosti i časti, što su predupređivali i običaji tadašnjeg višeg društva kojem su polemičari pripadali. Najveća uvreda koja je izgovorena u ovoj polemici glasila je: „Vi ste slab filosof!“¹⁴ Posebno treba izdvojiti polemiku između Vladimira Jovanovića i Svetozara Markovića, zbog boljeg razumevanje njihovih stanovišta i velikog uticaja koji su imali kao ideolozi. Polemike pokazuju isvu težinu zadatka koji se sam od sebe nametao prilikom savladavanja i usvajanja najrazličitijih teorijskih uticaja. Otvorenost različitim uticajima velikih svetskih naučnih i filozofskih centara možemo smatrati našom posebnom karakteristikom. Treba pritom imati u vidu da su evropske nacionalne filozofske tradicije toga vremena bile zatvorenije nego što je to danas slučaj. Već samo postavljanje različitih pravaca i škola na isto mesto (uglavnom Beograd), pored početnog pukog prenošenja, odnosno prevođenja strane literature, nužno je vodilo poimanju procesa u sferi mišljenja i postavljalo kao zadatak razumevanje tekstova i pružanje samostalnih rešenja. Nije došlo do stvaranja velikih filozofskih škola, ali je postavljen zadatak na koji valjanom može odgovoriti samo slobodno samostalno i sintetičko mišljenje.

Milan [Joanikije] Kujundžić je prvi, umesto prosvetiteljskog edukovanja, postavio kao zadatak i samostalno (originalno) proučavanje problema. Smatrao je da nakon „detinjstva naučnog“ dolazi vreme kada „pravoj nauci“ višenije potrebno „tuđinsko“ vođstvo: „Ona putuje po svetu gledajući sopstvenim očima. Ona otvara vrata gradska sopstvenom silom svojom“ (1865).¹⁵ Kujundžić je dao i prvi pregled

Jovanović, „Vladimir Jovanović“ (napisano u Londonu 1948; objavljenou: S. Jovanović, *Mojisavremenici*, pr. Radoje L. Knežević, Avala, Vindzor 1961), (dalje: S. Jovanović, „Vladimir Jovanović“ [1948/1961]), *SD* 11, 112.

11 Osim toga Slobodanu Jovanoviću su bile dostupne „Vladimirove hartije“, dakle celokupna arhivska građa, uključujući i obimne *Uspomene*, koje nisu imali prilike da koriste mnogi koji su pisali o Vladimiru Jovanoviću (do 1988). Vid. V. Krestić, „Predgovor“ u: V. Jovanović, *Uspomene* (1920/1988), 7–8. Slobodan Jovanović se, naravno, koristio *Uspomenama*. Vid. i S. Jovanović, „Vladimir Jovanović“ (1948/1961), *SD* 11, 92. Od radova objavljenih posle *Uspomena*, vid. Dušan Bataković, „Vladimir Jovanović – ideolog liberalizma u Srbiji“, *Nova srpska politička misao* 2-3 (1998), 235–247; Danilo Basta, „Liberalni patriota Vladimir Jovanović“, *Samopoštovanje i puzavost 2, Noviji tekstovi s povodom*, Službeni glasnik, Beograd 2010, 35–48.

12 Sačuvana su svedočanstva o pojedinim privatnim polemikama.

13 Kod autora koji su promenili ime, odnosno koristili se imenom drugačijim od onoga koje su dobili na krštenju, u uglastoj zagradi nalazi se kršteno ime, jer neretko dolazi do zabune među istraživačima, pogotovo prilikom pregleda arhivske građe gde se koristi staro, odnosno kršteno ime. Nova imena treba, naravno, razlikovati od mnogih pseudonima (npr. Aberdar) i „šifri“ koje su po određenim pravilima koristili.

14 Alimpije Vasiljević, „Još nekoliko reči o filozofskim primedbama g. Kujundžića“, *Vila* 41 (10/22. oktobar 1865), 516.

15 Stojan Bošković, *Beseda*, Svečani skup Srpskoga učenog društva (11. maj 1886) u spomen Dimitriju Matiću, Štam-

srpske filozofije. U duhu svoga vremena, zanemario je raniju filozofsku tradiciju. Njegova sistematizacija „cele filozofske naše književnosti“ u spisu „Filozofija u Srba“ (1868) obuhvata period od jednog veka (1770–1867). Počinje Dositejem Obradovićem (1770), kao začetnikom prvog doba („Praktični pravac“), a završava trećim, najnovijim (i najboljim) dobom („Prirodni pravac“), gde se nalaze imena samo dva autora, Vladimira Jovanovića i Vladimirovog desetak godina starije brata (od tetke), Dimitrija Matića (1867).¹⁶ U to vreme svi su zajedno u Liberalnoj stranci (Alimpije Vasiljević, Milan Kujundžić, Stojan Bošković, Vladimir Jovanović). Kujundžić je kasnije u Naprednoj stranci (unutrašnja logika ovog opredeljenja jasnija je kada se uzmu u obzir njegovi neobjavljeni zapisi iz zaostavštine i dnevni).

Neobično je što su studije koje Kujundžić navodi na spisku filozofske književnosti posvećene pedagogiji i klimatologiji (meteorologiji), pa čak i „sastavu i životu rastinja“.¹⁷ Da je slično bilo i trideset godina kasnije, može da posvedoči usmena odbrana doktorskog ispita iz filozofije Branislava Petronijevića u Lajpcigu, na kojoj je, pored filozofije, polagao botaniku i fiziku (odbrana je bila nalik licencijatskom ispitu). Doktorat je odbranio pred komisijom u kojoj su bila tri profesora prirodnih nauka i jedan profesor filozofije (Johannes Volkelt), dok je predsednik komisije bio mineralog (1898).¹⁸ Psihologija i pedagogija su smatrane sastavnim delom filozofije. Osnivač eksperimentalne psihologije, lekar Vunt (Wilhelm Wundt, studije, doktorat i habilitacija iz medicine), bio je u Lajpcigu profesor, mentor ili član komisije za odbranu doktorskih disertacija iz filozofije mnogim doktorandima iz Srbije (kao i Hajnce [Max Heinze]).¹⁹ Doktorati iz filozofije branjeni su na nemačkim univerzitetima, najčešće u Lajpcigu (nemački jezik bio je tada prisutniji našim gradovima od engleskog jezika danas).²⁰ Doktorati su branjeni i u Berlinu, gde

parija Kraljevine Srbije, Beograd 1889, (dalje: Bošković, *Matić* (1886/89), 50; Alimpije Vasiljević, „Istorija filozofije po Švegleru, izradio Dimitrije Matić“, *Vila* (izd. i ur. Stojan Novaković), 32 (8/20. avgust 1865), 405; Dimitrije Matić, *Istorija filozofije* (po dr-u A. Švegleru), 1, Državna štamparija, Beograd 1865, (dalje: Matić, *Istorija filozofije* [1865]; Albert Schwegler, *Geschichte der Philosophie im Umriß* [1848], 5. verbesserte Aufl, Stuttgart 1863 (dalje: Schwegler, *Geschichte der Philosophie* [1848/1863]). Milan Kujundžić, „Naučna svetska skupština“, *Vila* 50 (12/24. decembar 1865), 638.

16 Milan Kujundžić, „O filozofiji u Srba“ [1868], 30–32; S. Jovanović, „Vladimir Jovanović“ (1948/1961), *SD* 11, 112. Dimitrije Matić se dva puta pojavljuje na ovom spisku, ali u različitim poglavljima: Nemačka filozofija kao 3. mena 2. doba [„Visokoučenost“] i 3. doba [„Prirodni pravac“]. Vid. M. Kujundžić, „O filozofiji u Srba“, [177] 32. Matićeva majka i Jovanovićev otac su rođeni brat i sestra, građani Rume, privilegovane varoši i trgovišta (Freie Handelsstadt) u Sremu (Sremska županija) u Kraljevini Slavoniji (mađarske Zemlje krune Svetog Stefana, a izvan Sremsko-posavske vojne granice) u Habzburškom (od 1804. godine Austrijskom) carstvu.

17 Vladimir Jovanović „O sastavu i životu rastinja“ *Glasnik Društva srpske slovesnosti* 16 (1863), 43–106; „O klimatologiji“ *Glasnik Društva srpske slovesnosti* 17 (1863), [MK: Klimatologija. 1864], 1–182; „Naš narodni položaj. Naše narodno uzdanje“ u: V. Jovanović, *Za slobodu i narod, pokušaji Vladimira Jovanovića, člana Ujedinjene omladine srpske*, Platonova štamparija, Novi Sad 1868, [MK: Naš narodni položaj. Naše narodno uzdanje. 1864], 117–275; Dimitrije Matić, *Nauka o vaspitavanju*, 1, Državna štamparija, Beograd 1866; *Nauka o vaspitavanju*, 2, *Vaspitavanje male dece* [primerak sa posvetom „Srpskom učenom društvu od D. Matića“, Biblioteka SANU], Državna štamparija, Beograd 1867, (dalje: Matić, *Nauka o vaspitavanju* [1866/7]). To što je Matićeva knjiga o pedagogiji stavljena u „Prirodni pravac“, ne znači da je Matić odustao od Hegela.

18 Prethodno su doktorsku tezu pozitivno ocenila dva profesora filozofije (Johannes Volkelt, Max Heinze). Pre odbrane doktorata Petronijević je tri semestra bio upisan na studije medicine u Beču i tri semestra na filozofske studije u Lajpcigu (ukupno tri godine studija). Vid. Branislav Petronijević, „Autobiografska skica“, *ID*, 12, 15–19. Dimitrije Matić, koji je pola veka ranije doktorirao u Lajpcigu, sudeći po memorima, samo je branio doktorsku tezu. Prethodno je studirao u Berlinu. Vid. Dimitrije Matić, *Đački dnevnik* (1845–1848), pr. Lj. Durković-Jakšić, B. Janković, A. Masleša, Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“, Beograd 1974, 56; Slobodan Žunjić, „Povratak Dimitrija Matića“, *Letopis Matice srpske* 486/3(2010), 361–362.

19 Vunt i Hajnce su nekoliko decenija bili mentori srpskih doktoranada (od 1870-tih). Vid. Slobodan Žunjić, *Istorija srpske filozofije*, Plato, Beograd 2009, (dalje: S. Žunjić, *Istorija srpske filozofije* [2009]), 166 fn 178.

20 U Lajpcigu (Lipiskoj) su doktorirali Dimitrije Matić (1847), Vojislav Bakić (1872), Mihailo Vujić (1879), Ljubomir

je doktorirao Borislav Lorenc (1908), pred komisijom u kojoj su bili profesor filozofije Ril (Alois Riehl) i profesor filozofije i eksperimentalne psihologije Štumpf (Carl Stumpf).²¹ Vunt i Ril, profesori i mentori srpskih doktoranadasu inače, 1914. godine, zajedno sa Vindelbandom (Wilhelm Windelband) i preko devedeset čuvenih nemačkih naučnika (Ernst Haeckel, Paul Laband, Lujo Brentano, Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff...), umetnika, teologa i javnih ličnosti (Friedrich Naumann), uključujući i deset nobelovaca,²² potpisali poznati manifest (*An die Kulturwelt*) u kojem se objašnjava da je nemački militarizam u funkciji odbrane nemačke kulture („Ohne den deutschen Militarismus wäre die deutsche Kultur längst vom Erdboden getilgt“) i prebacuje evropskim silama (Antante) što su stupile u savez sa Rusima i Srbima („die sich mit Russen und Serben verbünden“).²³

Iako naslovi tekstova koje Kujundžić navodi u svom pregledu istorije srpske filozofije često ne zvuče filozofski, tek sam tekst može da potvrdi ili opovrgne opravdanost klasifikacije u filozofsku literaturu. S obzirom na prirodu predmeta, treba izbegavati kruta ograničenja, uvažavajući raznolikost i slobodu filozofskog izraza, što, naravno, ne znači da treba povlađivati proizvoljnostima i relativizmu. Studija Vladimira Jovanovića „O sastavu i životu rastinja“, objavljena u *Glasniku Srpskog učenog društva* (1863), koju je Milan Kujundžić svrstao u zadnju reč filozofije svoga vremena, odlomak je većeg rukopisa pisanog „sa pogledom na potrebe poljskih privrednika“, kako stoji u Jovanovićevoj fusnoti.²⁴ Ovo bi mogao biti sasvim dovoljan razlog da se ova studija isključi iz bilo kakve klasifikacije filozofskih dela.²⁵ Umesto nadmenog stava prema filozofima prošlosti, treba, međutim, uzeti sam tekst da bi se razmotrili razlozi kojima se mogao rukovoditi Kujundžić kada ga je stavio na svoj spisak. Uvod u Jovanovićevu studiju pisan je veoma apstraktnim jezikom, koji očigledno nije bio namenjen poljoprivrednicima. Pošto piše o *pratvarkama*, *stihijama* i *elementima*, danas binajpre podsetio na rečnik presokratovaca: „Pod pratvarkama [pod]razum[evaju]u se jednostavne tvarke, koje se dosad nikojim sredstvom nisu mogle rastvoriti, tj. na druge tvarke podeliti. Na osnovu te jednostavnosti, te nerastvorljivosti svoje, pratvarke se nazivaju i proste tvarke, stvarne osnovke (stihije, elementi). Svaka pratvaraka ima svoja večita svojstva (sile) i svoju večitu meru. I tako nijedna pratvarka ne može se ni uništiti, ni u meri smanjiti, ni u drugu koju pratvarku pretvoriti. Jednom reči svaka pratvarka za sebe (u slobodnom stanju) vazda je i u svemu sebi samoj ravna“.²⁶ Nakon dužeg uvoda prelazi se na hemiju i fiziku. Ovaj Jovanovićev uvod ne mora pripadati filozofiji, ali ne pripada ni modernoj prirodnoj nauci. Zbog jezika, danas zvuči veoma arhaično, a predstavlja apstraktnu, moglo bi se reći filozofsku osnovu za prirodne nauke. Možemo pretpostaviti da je zbog toga Kujundžić odlučio da ovu studiju uvrsti u spisak najnovije filozofske književnosti.

Nedić (1884), Milan Šević (1889), Milivoje Jovanović (1896), Branislav Petronijević (1898), Dragiša Đurić (1902), Svetomir Ristić (1910). Vid. S. Žunjić, *Istorija srpske filozofije* [2009], 166 fn 178. Treba biti upoznat sa konkretnim propisima i sadržajima studija.

21 U Berlinu su posle rata doktorirali Kajica Milanov i Momčilo Selesković.

22 Wilhelm Röntgen, Max Planck, Rudolf Christoph Eucken, Paul Ehrlich, Emil Adolf von Behring, Hermann Emil Fischer, Adolf von Baeyer, Wilhelm Ostwald, Gerhart Hauptmann, Walther Hermann Nernst, Wilhelm Wien, Philipp Lenard.

23 Jürgen von Ungern-Sternberg, Wolfgang von Ungern-Sternberg, *Der Aufruf 'An die Kulturwelt!' Das Manifest der 93 und die Anfänge der Kriegspropaganda im Ersten Weltkrieg; mit einer Dokumentation*, F. Steiner, Stuttgart 1996. Komentar na ovaj postupak dao je Bogdan Popović u nekrologu Vuntu: „Što su postupali kako su postupali, tome je bila uzrok epidemije megalomanija nemačkog naroda pre rata, i odsustvo suda u izvesnom redu stvari; kod Vunta kao i kod ostalih. I u ovoj stvari Vunt je jedan dokaz za to dani najšire znanje ne obezbeđuje i pravilnost suda“. Vid. Bogdan Popović, „Vilhelm Vunt“ [*Srpski književniglasnik* 1/2 (16. 8. 1920), 157–8], *Sabrana dela*, 6, ZUNS, Beograd 2001, 418–419.

24 Vladimir Jovanović „O sastavu i životu prorašća [rastinja]“, *Glasnik Društva srpske slovesnosti* 16 (1863), 43 fn 1.

25 Prema bibliografiji radova objavljenih u *Glasniku srpskog učenog društva* (Pregled književnih radova) filologa Jovana Boškovića, ovaj rad Vladimira Jovanovića svrstan je u poglavlje pod naslovom „Poznavanje prirode“. Vid. Jovan Bošković, „Pregled književnih radova u 90-orim knjigama glasnika“, *Glasnik SUD*, 2 (1892), 67.

26 Vladimir Jovanović „O sastavu i životu rastinja“ *Glasnik Društva srpske slovesnosti* 16 (1863), 43.

Iz narednog broja *Glasnika* Kujundžić je izdvojio dva rada. Vasiljevićev „Kratki pregled Hegelove filosofije“ klasifikovao je u treću menu („nemačka filosofija“) drugog doba srpske filozofske književnosti („Visokoučenost“), a studiju Vladimira Jovanovića „O klimatologiji“ u najnovije, treće doba („Prirodni pravac“).²⁷ Postavlja se pitanje, možda i više nego u prethodnom slučaju, da li klimatologija, odnosno meteorologija, može da bude svrstana u filozofiju (to pitanje se, međutim, može postaviti npr. i za Hegelovu habilitaciju iz filozofije posvećenu astronomiji, tj. orbitama planeta). Priređivač bibliografije radova objavljenih u *Glasniku*, Jovan Bošković, filolog, za razliku od Kujundžića, svrstao je ovu Jovanovićevu studiju u poglavlje pod naslovom „Klimatografija. Fizički zemljopis“.²⁸ Reč je, u stvari, o nastavku studije iz prethodnog broja *Glasnika*. Predstavlja veoma upečatljivo podsećanje na antičko filozofsko poreklo modernih nauka: „A kad se uzme na um da pokretanje postaje ne samo na osnovu privlačenja, već i pribštavanjem, i da ovo, ma kako postalo, može biti različno (između jednakih atoma, između raznih atoma, između složenih atoma, između većih složenih tela) i najposle, kad se pomisli, da više vidova pokretanja u jedno isto vreme mogu raditi na nepokrenuto telo, onda je lako razumeti otkud ovakva raznostručnost pokretanja, kakva na se ukazuju svetlosti, toploti, elektrici i magnetiki, o kojima je ovde reč“.²⁹ Posle ovog dela teksta Jovanović upućuje na moderne naučnike koji su doprineli razvoju savremene hemije i fizike. Studija je mogla biti svrstana u filozofiju samo u scijentističko vreme kada su filozofija i pozitivne nauke bile toliko bliske da su se gubile granice između njih.³⁰ Uvek treba imati u vidu vreme, istoriju terminologije i istoriju obrazovanja, kao i konkretan tekst. Do pedesetih-šezdesetih godina dvadesetog veka, matematika, hemija i fizika, kao i strani jezici, studirali su se na Filozofskom fakultetu u Beogradu.³¹

Naredni broj *Glasnika* (*Društva srpske slovesnosti*) izlazi tek dve godine kasnije kao *Glasnik Srpskog učenog društva* (1865), jer je prethodno suspendovan rad Društva srpske slovesnosti zbog sukoba sa vladom, odnosno ministrom prosvete, dr Konstantinom (Kostom) Cukićem (hajdelberški doktor filozofije, ekonomista). Na sastanku Društva sukob je bio iniciran predlogom da se za članove izaberu Garibaldi (Giuseppe Garibaldi) i sin Aleksandra Hercena (Александр Иванович Герцен), fiziolog Aleksandar Hercen (Александр Александрович Герцен),³² u čemu je središnju ulogu imao Vladimir Jovanović (prijeteljevao je u Londonu sa Aleksandrom Ivanovičem Hercenom (ocem), Ogarevim [Николай Платонович Огарев] i Bakunjinom [Михаил Александрович Бакунин], koji ga je ur-

27 M. Kujundžić, „O filosofiji u Srba“, [177] 32; Vladimir Jovanović „O klimatologiji“ *Glasnik Društva srpske slovesnosti* 17 (1863), 1–182; Alimpije Vasiljević, „Kratki pregled Hegelove filosofije“ *Glasnik Društva srpske slovesnosti* 17 (1863), 183–280.

28 Jovan Bošković, „Pregled književnih radova u 90-orim knjigama glasnika“, *Glasnik SUD*, 2 (1892), 68.

29 Vladimir Jovanović, „O klimatologiji“ *Glasnik Društva srpske slovesnosti* 17 (1863), 10.

30 Vid. suprotno: „Na osnovu njegove *Klimatologije* (Beograd 1864) Kujundžić je s pravom istaknutog srbijanskog ideologa liberalizma Vladimira Jovanovića uvrstio u struju `naturalizma`. Vid. Andrija Stojković, „Shvatanje suštine materijalizma i idealizma kod Svetozara Markovića i njegovih savremenika“, *Naučni skup: Svetozar Marković, život i delo (24–27. novembar 1975)*, ur. D. Nedeljković, SANU, Beograd 1977, 139.

31 Npr. onaj ko završi hemiju, bio je (diplomirani) filozof. Bivši Prirodno-matematički fakultet izdvojen je iz Filozofskog fakulteta 1947, a Filološki fakultet 1960. godine. Od Prirodno-matematičkog fakulteta devedesetih godina obrazovani su zasebni fakulteti – Matematički, Fizički, Hemijski, Biološki i Geografski fakultet, kao i Fakultet za fizičku hemiju.

32 „U stvari, oni su hteli izazvati njihovim imenima jednu manifestaciju u korist buntovnog nacionalizma, koji je predstavljao Garibaldi, i političkog slobodumlja, koje je predstavljao ako ne mladi Hercen, a ono njegov otac“. Vid. S. Jovanović, „Druga vlada Miloša i Mihaila“ [1922, 1933], *SD* 3, 388. Up. S. Jovanović, „Vladimir Jovanović“ (1948/1961), *SD* 11, 92. A. A. Hercen je preko Vladimira Jovanovića Društvu srpske slovesnosti poslao na poklon jedno svoje delo (**Краткое, общепонятное** изложение сравнительной анатомии и зоологии). Vid. „CCXCIII Društva srpske slovesnosti, jedanaesti redovni sastanak, 1. decembra 1863. godine“ u: V. Krestić, M. Stanić, *Zapisnici sednica društva srpske slovesnosti 1842–1863*, Izdanje arhiva, SANU, Beograd 2011, 1027.

oznao sa Macinijem [GiuseppeMazzini]).³³ U Društvu srpske slovesnosti Vladimira Jovanovića su tada, u opštem oduševljenju, na rukama nosili studenti Velike škole, među kojima je bio i Svetozar Marković (26 januar/7. februar 1864), o čemu sam svedoči u pismu Vladimiru Jovanoviću.³⁴ Pošto je ovaj događaj shvaćen kao demonstracija protiv vlade, suspendovan je rad Društva srpske slovesnosti, a Vladimir Jovanović otpušten sa mesta profesora Političke ekonomije na Velikoj školi.³⁵

Treća i poslednja studija Vladimira Jovanovića koju je (1868) Milan Kujundžić svrstao u najnovija filozofska dela je rad „Naš narodni položaj. Naše narodno uzdanje“ (1867).³⁶ U predgovoru zbirke pod naslovom *Za slobodu i narod, pokušaji Vladimira Jovanovića*, gde su uglavnom sabrani već ranije objavljeni tekstovi, Vladimir Jovanović jasno razlikuje svoje radove urađene „po“ Koklenu [Charles Coquelin]i Bastiju [Claude Frédéric Bastiat] od svojih originalnih „pokušaja“, među kojima je i „Naš narodni položaj. Naše narodno uzdanje“.³⁷ Kasnije, u svojoj bibliografiji, Jovanović je razdvojio originalne naučne radove, izvode i prevode, (originalne) književne i publicističke radove, ekonomske napise i spise i napise na stranim jezicima.³⁸

U radovima objavljenim u zbirci *Za slobodu i narod* (1868), Jovanović obrazlaže svoje osnovne poglede o nauci, slobodi i naciji. Razmatra, između ostalog, ljubav prema istini, patriotizam, ekonomske vrline vrednoću i štednju („Naš narodni položaj. Naše narodno uzdanje“),³⁹ kao i teme iz političke filozofije i etike („filosofija o pravima i o dužnostima“).⁴⁰ Upućuje na Bekona (Francis Bacon), Mila (John Stuart Mill, [„glasoviti ingliski publicista“]), Bentama (Jeremy Bentham), Blekstonu (William Blackstone), analizira Drejperova (John William Draper) gledišta (profesor hemije i fiziologije).

Vladimir Jovanović zaključuje da su prirodne nauke izraz umnosti (zrelosti).⁴¹ Smatra da čovek zbog svoje nesavršenosti podleže jednostranosti i obmani zbog čega njegova mnjenja retko izražavaju punu istinu, već samo delimičnu ili su zablude. „Kritikujući um“ [„kritikujući“ kao particip – um koji

33 Upoznajući Vladimira Jovanovića sa Macinijem, Bakunjin je dodao da Srbija računa na rivalstvo velikih sila u Istočnom pitanju. Nada se da će u sporu nastalom bombardovanjem Beograda (1862), velike sile biti nesložne i da će Rusija podržati Srbiju. Vladimir Jovanović je ukazao da je i Francuska, zajedno sa Rusijom, jednom ranije već pružila podršku Srbiji, kada se usprotivila austrijskoj nameri da poništi odluke Svetoandrejske skupštine. Vid. V. Jovanović, *Uspomene*, (1920/1988), 149.

34 S. Marković V. Jovanoviću: „Tada sam vas i ja `nosio na rukama` (u samoj stvari u `Društvu srpske slovesnosti`). Bilo je vreme kad sam trčao na vašu reč i radio sve što ste kazali“. Vid. Svetozar Marković, „Poslednja reč g. V. Jovanoviću“, *Pančevac* 80, 87, 88 (18/30. oktobar; 2/14. decembar; 6/18. decembar 1870), (Beograd, 17/29. septembar 1870), *Celokupna dela*, 4, ur. R. Lukić, ZUNS, Beograd 1995 (dalje: S. Marković, *CD*) 4, 53. O događaju u Društvu srpske slovesnosti vid. B. Miljković, „Društvo srpske slovesnosti“(1914)“, 79.

35 Gale Stokes prenosi pretpostavku o navodnim Jovanovićevim skrivenim razlozima za predlaganje Garibaldija za člana Društva srpske slovesnosti. Ukazuje, međutim, da je cela afera vezana za te (navodne) skrivene razloge bila verovatno nameštena (hapšenje navodnih atentatora na Napoleona III januara 1864). Vid. Gale Stokes *Legitimacy Through Liberalism, Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics*, University of Washington Press, Seattle and London 1975, 64–65. U tekstu iz kojeg je preuzeo podatak (B. Miljković, „Društvo srpske slovesnosti“(1914)“, kao izvor navode se „usmena saopštenja g. Vladimira Jovanovića“, ali se ne vidi da li su bila data autoru lično. Vid. B. Miljković, „Društvo srpske slovesnosti“(1914)“, 79, fn. 1. Vid. i V. Jovanović, *Uspomene* (1920/1988), 174–176, 180, 182–183.

36 Vladimir Jovanović, „Naš narodni položaj. Naše narodno uzdanje“ u: V. Jovanović, *Za slobodu i narod, pokušaji Vladimira Jovanovića, člana Ujedinjene omladine srpske*, Platonova štamparija, Novi Sad 1868, (dalje: *Za slobodu i narod* [1868]), 117–275.

37 V. Jovanović, *Za slobodu i narod* (1868), uvodna napomena.

38 Vladimir Jovanović, „Pregled naučnih, književnih i publicističkih radova“ u: V. Jovanović, *Uspomene* (1920/1988), 512–515.

39 Vladimir Jovanović, „Naš narodni položaj. Naše narodno uzdanje“ (1868), 226.

40 Isto, 241.

41 Isto, 228.

kritikuje] izoštruje se metodom poređenja različitih mnjenja. Na osnovu uporedne analize mnjenja donose se presude, koje se mogu verifikovati postupcima i životom (po pravilima uma). Prema Vladimiru Jovanoviću do znanja se dolazi samo posmatranjem reda prirode.⁴² Upućuje na Bentama: „pravi sud jeste sud obaveštene publike, koja obara opasna mnjenja i hrabri na pronalasku od koristi“.⁴³ Filozofija je „nauka nauke“ koja,⁴⁴ između ostalog, dokazuje da „svi ljudi imaju istovetnu dušu: slobodnu, ali odgovornu; grešnu, ali sposobnu da se popravi i usavrši“.⁴⁵ Za Jovanovića sve nauke čine samo jednu nauku koja „može da se nazove filozofija čovečanstva“.

Termin *um* nekada koristi za *razum*, a *razum* za *um* (kao u ruskom jeziku, a obrnuto od D. Matica i današnjeg standarda).⁴⁶ Nekada govori o „zdravom razumu“ u današnjem značenju reči *razum*. Može se videti da Jovanović poistovećuje *um* i *razum* u slučajevima kada se može reći da *um* i *razum* imaju isto delovanje: „napredujuća umnost uvodi sve više pravdu na mesto nepravde, [raz]umnu opštu volju, na mesto slepe čudi pojedinih, zaslugu namesto slučaja. Umnost [razumnost] upitomljuje surove naravi i razvija vrednoću, štednju i uzajamnost usluga, kojima se izvori proizvodstva na sve strane sve jednačije podeljuju, i prirodna blaga među narode sve ravnomernije izlivaju“.⁴⁷ Na današnjem čitaoca često loš utisak ostavlja jezik kojim su pisali autori u XIX veku (podjednako starije varijantne jezika, kao i pravi Vukov jezik, kojim se danas ne govori, a ni tada se nije govorilo, već su se dugo usiljavali da ga, kao navodno jedini pravi srpski jezik, oponašaju).⁴⁸

Vladimir Jovanović kritikuje formalnu logiku i zalaže se za Milovu logiku: „Zna se kako je formalna logika smatrana kao kalup školskog mudrovanja, dok najposle i oni koji je skovaše, priznaše da je ona krševita `stramptica` za čovečiji um“.⁴⁹ „Majka“ nauke i filozofije je istorija, koja pokazuje (kontovski [AugusteCompte], drejperovski) kako civilizacija napreduje od „varvarskog neprijateljstva bratskoj uzajamnosti“ i saradnji za opšte dobro (isto gledište sledi i Božidar Knežević npr).⁵⁰

Vladimir Jovanović je još za vreme školovanja u Nemačkoj usvojio u to vreme preovlađujući materijalistički pogled na svet, čvrsto uverenje u nepogrešivost prirodnih nauka i veru u sveopšti napredak ljudskog društva. Slobodan Jovanović svedoči da je po povratku u Srbiju, njegov otacimaoduge prepirke sa Dimitrijem Matićem o materijalističkoj filozofiji, u kojima je navodio pojedina mesta iz Bihnerovog [Ludwig Büchner] spisa *Snaga i materija*.⁵¹ Vladimir Jovanović je imao slične stavove o nauci kao i čia-

42 Isto.

43 Isto, 246.

44 Isto, 253.

45 U originalu „usavrša“. Vid. Isto, 253.

46 Možda se u izboru terminologije ogleda ruski uticaj (Hercen, Bakunjin, Rusi iz Ženeve). Da V. Jovanović *razum* shvata kantovski, a da smatra da temin *razum* u običnom govoru znači „skup i dobru upotrebu umnih sposobnosti i moći, koji čoveka čine čovekom“, a da nejasno shvata „ulogu prakse u saznanju“ vid. Andrija Stojković, *Filozofski pogledi Vladimira Jovanovića*, Matica srpska, Novi Sad 1972, (dalje: *Filozofski pogledi Vladimira Jovanovića* [1972]), 34.

47 Vladimir Jovanović, „Naš narodni položaj. Naše narodno uzdanje“ (1868), 256.

48 Vodeći načelnik filološke škole, Djuro Daničić, rođen u Novom Sadu kao Đorđe Popović piše ijekavicom i Beograd naziva Biogradom i u knjigama štampanim posle 1860. godine (npr. *Srpska gramatika*, napisao Đ. Daničić, Dio III, *Oblici*, U Biogradu u Državnoj štampariji 1863). Pitanje je da li je i sam Vuk, kao pisar i đak beogradske Velike škole, u vreme kada je živeo u Beogradu, Beograd zvao „Bijograd“.

49 Vladimir Jovanović, „Pristupno predavanje nauke o narodnoj privredi u Velikoj školi u Beogradu (u septembru 1863)“ u: V. Jovanović, *Za slobodu i narod* (1868); V. Jovanović, *Izabrani spisi*, pr. B. Mijatović, Službeni glasnik, Beograd 2011, 87–94, (dalje: *IS*), 7.

50 Vladimir Jovanović, „Naš narodni položaj. Naše narodno uzdanje“ (1868), 253. Up. Boris Milosavljević, „Božidar Knežević“, u: M. Ković (priredio), *Srbi 1903–1914, istorija ideja*, Clio, Beograd 2015, 428–449.

51 Ludwig Büchner, *Kraft und Stoff, Empirisch-naturphilosophische Studien, in allgemein verständlicher Darstellung*,

tav niz njegovih savremenika u Srbiji i Evropi, koji su bili poklonici „kulta nauke“. Usvojio je Kontovu podelu nauka i najviše je cenio Spenserovu (Herbert Spencer) teoriju evolucije, organsko shvatanje društva i učenje o paralelizmu između prirodnih i društvenih pojava, prema kojem društvenim naukama treba dati prirodno-naučnu osnovu.⁵² Spenser („epoch-maker“), „Aristotel XIX veka“, bio je nezaobilazan filozofski autoritet izanarednu, mlađugeneraciju, Božidara Kneževića, Bogdana Popovića...⁵³ Slobodan Jovanović daje ključni uvid u vezi sa gledištima generacije Vladimira Jovanovića. Veza između slobode, nauke i nacije uspostavljena je na osnovu racionalističke filozofije. Iako je u njihovo vreme, zbog velikog uspeha prirodnih nauka, počelo širenje naučnog pozitivizma, uticaj racionalističke filozofije bio je još uvek jak: „Osnovno merilo istine nalazilo se više u toj filozofiji nego u samoj nauci“.⁵⁴

Vladimir Jovanović je svoje glavno delo, *Politički rečnik* (1870–1873), koji je bio zamišljen kao „enciklopedija političkih nauka i kao sistematsko izlaganje liberalno-demokratskih doktrina“, napisao po uzoru na *Politički rečnik* Morisa Bloka (Maurice [Moritz] Block).⁵⁵ Moris Blok je, kao urednik, prikupio odrednice brojnih autora, državnika, publicista i naučnika iz mnogih evropskih država (članova Instituta Francuske, tj. Akademije nauka, profesora, bivših ministara, advokata, generala, perfekata, urednika novina), među kojima je bilo i onih koje je Jovanović lično poznao (u *Uspomenama* ne spominje da je upoznao i Bloka).⁵⁶ Vladimir Jovanović sledi tekst ovog zamašnog poduhvata, ali veoma jasno stavlja do znanja svoja stanovišta, često različita, odnosno radikalnija od gledišta iznesenih u Blokovom *Političkom rečniku*.

Vladimir Jovanović je u prvoj rečenici *Političkog rečnika*, u *Uvodu* pod naslovom „Kakva je ovo knjiga“, odredio politiku: „Knjiga ova posvećena je politici kao nauci i veštini. Politika kao nauka izlaže ljudsko znanje o državi, o vladi, o odnošajima između vlade i građana, o odnošajima građana među sobom, izlaže opšte zakone uređenja uprave i usavršanja ljudskog društva. Kao veština politika traži, promatra i ocenjuje uslove za ostvarenje opštih zakona koje kao nauka izlaže“.⁵⁷ Slobodan Jovanović ocenjuje da prva sveska *Političkog rečnika*, objavljena u izdanju Ujedinjene omladine srpske, „ima interesa kao jedini pokušaj da se naš liberalni pokret dovede u vezu s teorijom zapadnog liberalizma“.⁵⁸

Meidinger Sohn, Frankfurt am Main 1855; S. Jovanović, „Vladimir Jovanović“ (1948/1961), *SD* 11, 82.

52 A. Stojković, *Društveno-politički pogledi Vladimira Jovanovića* (1972), 3–4, ukazuje da je Vladimiru Jovanoviću za *Politički rečnik* kao uzor poslužio *Opšti politički rečnik* Morisa Bloka, koji je sledio pozitivističke i evolucionističke, kao i liberalne ideje epohe kraja XVIII i početka XIX veka.

53 Branislav Petronijević, „Herbert Spenser“ (u: B. Petronijević, Šopenhauer, Niče. Spenser, Geca Kon, Beograd 1920, 257–315) *Izabrana dela*, 5, ZUNS, Beograd 1998, 567–600; Boris, Milosavljević, „Božidar Knežević“, u: M. Ković (priređio), *Srbi 1903–1914, istorija ideja*, Clío, Beograd 2015, 442.

54 S. Jovanović, „Vladimir Jovanović“ (1948/1961), *SD* 11, 114; Boris Milosavljević, „Filozofski temelj teorije o jedinstvu liberalizma, pozitivizma i patriotizma“ u: B. Milosavljević, „Liberalizam, pozitivizam i patriotizam Vladimira Jovanovića“, *Kultura* 134 (2012), 256 i dalje; S. Žunjić, *Istorija srpske filozofije*, ZUNS, Beograd 2014, 155. U radovima Andrije Stojkovića posvećenim Vladimiru Jovanoviću (1972) korišćene su arhivska građa i obimna literatura (*Filozofski pogledi Vladimira Jovanovića*, Matica srpska, Novi Sad 1972; *Društveno-politički pogledi Vladimira Jovanovića*, Jugoslovenski istorijski časopis (poseban otisak), 1-2 [1972]). Nažalost, čitalac teksta Vladimira Jovanovića i ovih studija može se uveriti da su stavovi izneseni u radovima sa ciljem da se obrazlože i objasne Jovanovićeve shvatanja, mnogo nerazumljiviji od samog teksta koji tumače. Ne odustaje se od osobene koncepcije i podnaslova ni u trideset godina kasnije objavljenom radu posvećenom nacionalnoj filozofiji istorije (*Filozofija istorije kod Srba do 1941*, Zavet, Beograd, 2002).

55 *Dictionnaire général de la politique*, I, par M. Maurice Block, avec la collaboration d'hommes d'état, de publicistes et d'écrivains de tout les pays, O. Lorenz, Paris 1863. Nemačko-francuski ekonomista (jevrejskog porekla), Moris Blok, rođen je u Berlinu, studirao je u Hajdelbergu, doktorirao u Tübingenu, a radio u Parizu. Up. S. Jovanović, „Vladimir Jovanović“ (1948/61), 111.

56 Vladimir Jovanović, *Uspomene*, pr. V. Krestić, BIGZ, Beograd 1988, (dalje: V. Jovanović, *Uspomene* (pisane na osnovu ranijih beležaka i dokumenata 1920/1988) 261, 264–266.

57 PR, V.

58 S. Jovanović, „Vladimir Jovanović“ (1948/61), 111.

Milan Kujundžić, kao i Vladimir Jovanović poklonik „snage i materije“, prvi pregled „cele filozofske naše književnosti“ u spisu „Filosofija u Srba“ završio je najnovijimi najboljim, „Prirodnim pravcem“. Sudeći prema tom spisku najveći i jedini pravi filozofi u Srbiji 1868. godine bili su Vladimir Jovanović i Dimitrije Matić (izvesno i Kujundžić).⁵⁹ Dvadeset godina kasnije, za vreme naprednjačke vlade (1886), dolazi do spora između Srpskog učenog društva i vlade, zbog predloga Vladimira Jovanovića, predsednika Društva,⁶⁰ da se osnuje poseban (prosvetiteljski) osek za popularizaciju nauke (u čemu je vlada prepoznala prostor za opozicionu kritiku). Spor se završio suspendovanjem Srpskog učenog društva i osnivanjem Srpske kraljevske akademije.⁶¹ Vladimir Jovanović je tada ušao i u lični spor sa bivšim stranačkim drugom Milanom Kujundžićem (liberal panaprednjak), a tadašnjim ministrom prosvete, koji ga je tužio sudu zbog jednog članka u novinama (1886).⁶²

Kujundžić je kao ministar prosvete osmislio i sproveo osnivanje Srpske kraljevske akademije. Glavni prosvetni savet dostavio je spisak naučnika i umetnika ministru Kujundžiću. On je na spisak dodao način kategorizacije naučnika („1 = orđinalni naučnici, 2 = istraživači građe naučne, 3 = prerađivači, prevodioci“, ili crticu, tj. minus– za strance „ne ide u račun ovde“) i uz svako ime plavom olovkom napisao jedan od ovih brojeva ili crvenom olovkom crticu, tj. minus (–).⁶³ Političke okolnosti opterećuju ovu ionako veoma nezahvalnu klasifikaciju. Stari Kujundžićev protivnik, još iz vremena kada su obojca bili u liberalnoj stranci, Alimpije Vasiljević (inače, naredni ministar prosvete), dobio je ocenu 3. „Stranci“ (–) su Srbi Prečani, među kojima se u odeljku „Filosofija“ nalazi i Laza Kostić: „Pisao delo 'Osnovi lepote u svetu“ (postao pravi član SKA 1909), a u odeljku „Slikarstvo“ Paja Jovanović npr. Uz naslov doktorata Ljubomira Nedića pisanog na nemačkom jeziku Kujundžić jedodao „Ide li i ovo u srpsku književnost“.⁶⁴ Nedića je svrstao u 2. kategoriju („istraživači građe naučne“). Mihailu Vujiću dao je najvišu ocenu (1), ali ne zbog filozofije, veću odeljku „Politička ekonomija i sociologija“ (imena nekih kandidata ponavljaju se u više odeljaka i različito su ocenjena). U istom odeljku nalazi se i ime jednog od dva (odnosno tri) najveća i najnovija filozofa iz 1868. godine (prema „Filosofiji u Srba“), Vladimira Jovanovića, bivšeg predsednika Srpskog učenog društva. Kujundžić gaposle dvadeset godina ocenjuekao „istraživača građe naučne“ (2 kategorija): „Pisao ekonomske rasprave, preveo Rošerovu 'Narodnu ekonomiju“.⁶⁵

59 M. Kujundžić, „O filozofiji u Srba“, [177] 32.

60 Srpsko učeno društvo osnovano je šest meseci nakon suspendovanja rada Društva srpske slovesnosti.

61 V. Jovanović, „Liberalni patrioti u upravi Srpskog učenog društva“, u: V. Jovanović, *Uspomene* (1920/1988), 474–475; S. Jovanović, „Vladimir Jovanović“ (1948/1961), *SD* 11, 104. Prosvetiteljski rad podrazumevao se u radu Društva srpske slovesnosti: „Cel je ovoga Društva da razvija nauke i rasprostire obrazovanost u narodu našem“. Vid. „Izveštaj o radnji DSS za prošlu 1863. godinu“, u: V. Krestić, M. Stanić, *Zapisi sednica društva srpske slovesnosti 1842–1863*, Izdanje arhiva, SANU, Beograd 2011, 1030.

62 Parnica se razvlačila do pada naprednjačke vlade, kada je završena u korist Vladimira Jovanovića. Mandat naprednjačke vlade na čelu sa Milutinom Garašanimom, u kojoj je Milan Kujundžić bio ministar prosvete i crkvenih poslova, trajao je od 23. marta/4. aprila 1886. do 1/13. juna 1887. godine, kada je formirana vlada na čelu sa Jovanom Ristićem, u kojoj je Alimpije Vasiljević preuzeo resor od Kujundžića. U ovoj vladi ministar finansija bio je Mihailo Vujić.

63 M. Stanić, *Građa o imenovanju prvih članova Srpske kraljevske akademije* [ASANU 7553, *Iz hartija Milana Kujundžića*], Izdanja Arhiva, SANU, Beograd 2010, 11.

64 Ljubomir Nedić je bio član Glavnog prosvetnog saveta koji je, zajedno sa Ljubomirom Kovačevićem i Momčilom Ivanićem potpisao „Izdvojeno mišljenje o spisku samostalnih radnika na nauci i umetnosti“ u kojem se navodi da se: „po smislu pisma g. ministra, ne mogu uzeti za pisce i umetnike na srpskoj nauci i umetnosti oni književnici koji su pisali tuđim, a ne srpskim jezikom“. Vid. M. Stanić, *Građa o imenovanju prvih članova Srpske kraljevske akademije* [ASANU 7553, *Iz hartija Milana Kujundžića*], SANU, Beograd 2010, 44.

65 Isto, 31–32.

U novom, prečišćenom Kujundžićevom spisku nakon imena „živih Srba, koji su ma što na nau- ci ili umetnosti samostalno radili“ u Dodatku 1, pod naslovom „Prerađivači i prevodioci naučnih ili umetničkih dela, istraživači naučne građe, pisci školskih udžbenika i td“, navodi se i ime Vladimira Jovanovića u odeljku sa nazivom „Filosofija, filologija, pedagogija, estetična i literarna kritika, pravo, politička ekonomija“. ⁶⁶ U kategoriju 2 Kujundžić je svrstao i Ljubomira Nedića, Svetomira Nikolajevića (međutim, jedan od prvih akademika koje je imenovao kralj Milan 1887), ⁶⁷ vođu liberala Jovana Ristića (budućeg predsednika Srpske kraljevske akademije 1899) i druge prvake i ideologe Liberalne stranke (Stojan Bošković je izabran 1888). ⁶⁸ Alimpije Vasiljević jeispao sa svih spiskova. ⁶⁹

Liberalizam. Sloboda kao posebnost, a ne jednakost

Vladimir Jovanović je vaspitavan tradicionalno, ⁷⁰ na vrednostima utemeljenim u crkvenom i narodnom predanju. U svojim *Uspomenama*, koje predstavljaju izuzetan izvor za društvenu istoriju Srbije XIX veka, svedoči o porodičnom životu i vaspitavanju u knjaz Miloševo vreme: „Na istočnom duvaru soba bile su nameštene ikone, osobito ikona kućnog sveca. O blagim danima gorelo je kandilo pred ikonama. Tu se uvek Bogu molilo, a uz veliki post i `metanija` vršila“. ⁷¹ Đaci su tokom cele godine išli na večernje službe uoči nedelje i praznika, kao i na jutrenje i liturgiju nedeljom i praznikom, pevajući u crkvenom horu i učestvujući u litijama. ⁷² Vladimir Jovanović svedoči da je njegov otac, koji se školovao u poznatoj srpskoj školi u Rumi, svoju decu redovno preslišavao i upućivao u predmete koje su učili u školi, navikavajući ih na redovno učenje iz školskih udžbenika, kao i da u slobodno vreme, osim školskih, čitaju i druge knjige. ⁷³

Pod uticajem zapadnih liberalnih i pozitivističkih ideja, Vladimir Jovanović vremenom sve više kritikuje i odbacuje tradicionalne vrednosti, sledeći dositejevsko odbacivanje religije kao sujeverja. Pored zapadnih uticaja, međutim, dublji koren liberalizma Vladimira Jovanovića treba tražiti u njegovom ličnom iskustvu. Najjači doživljaj njegovog detinjstva bio je građanski rat, Katanska [konjička] buna (1844). ⁷⁴ S pravom se može zaključiti da su upravo ovi izuzetno snažni doživljaji presudno uticali da

66 M. Stanić, *Građa o imenovanju prvih članova Srpske kraljevske akademije* [ASANU 7553, *Iz hartija Milana Kujundžića*], SANU, Beograd 2010, 39.

67 Kralj Milan je na Vaskrs 1887 godine imenovao prvih 16 akademika (svi su, naravno, odmah imenovani za „prave članove“). Vid. M. Stanić, *Građa o imenovanju prvih članova Srpske kraljevske akademije* [ASANU 7553, *Iz hartija Milana Kujundžića*], SANU, Beograd 2010, 20.

68 O Boškoviću vid. M. Stanić, *Građa o imenovanju prvih članova Srpske kraljevske akademije* [ASANU 7553, *Iz hartija Milana Kujundžića*], SANU, Beograd 2010, 17.

69 Vladimir Jovanović nije odgovorio na dopis predsednika Glavnog prosvetnog saveta i načelnika Ministarstva prosvete i crkvenih poslova, Stevana D. Popovića, kojim je traženo da svi naučnici i umetnici sa spiska u roku od tri dana dostave hronološkim redom popis svojih radova. Osim što je bio u sporu sa Milanom Kujundžićem, Vladimir Jovanović je od 1886. godine živeo u inostranstvu zbog školovanja dece u Nemačkoj i Švajcarskoj. Vid. M. Stanić, *Građa o imenovanju prvih članova Srpske kraljevske akademije* [ASANU 7553, *Iz hartija Milana Kujundžića*], SANU, Beograd 2010, 12–13.

70 V. Jovanović, *Uspomene* (1920/1988), 27.

71 Isto, 25.

72 Isto, 23.

73 Isto, 29. Srpska pravoslavna škola (osnovna i mala gimnazija) u Rumi, koja je bila na veoma dobrom glasu, osnovana je još 1756. godine. Vid. Slavko Gavrilović, *Ruma, trgovište u Sremu 1718–1848/49*, Matica srpska, Novi Sad, 1969, 177 i dalje. Otac Vladimira Jovanovića, rodom iz privilegovane varoši i trgovišta (Freie Handelsstadt) u Sremu (Sremska županija), bavio se privatnim poslovima, a deda po majci (rodom iz Hercegovine, danas Crne Gore), bio je prvi vojni zapovednik Šapca, nakon njegovog prvog zauzimanja (1804), i potom knez Šabačkog magistrata do smrti.

74 „Građanski krvavi rat između `ustavobranitelja` i `knjaževaca`, između `vučićevaca` i `miloševaca`, `karađorđevaca`

već u ranoj mladosti Vladimir Jovanović stekne najdublji otpor prema svakoj vrsti lične vlasti i postane prijemčiv za ideje zakonite vladavine i pravne države, koje u potpunosti usvaja tokom školovanja. Upravo u autentičnom ličnom osećaju otpora prema svakoj vrsti apsolutne vlasti treba tražiti najdublji osnov liberalizma Vladimira Jovanovića.

Vladimir Jovanović se školovao u Nemačkoj,⁷⁵ često je putovao i živeo u inostranstvu (najduže u Ženevi), gde je stekao mnoga prijateljstva i poznanstva sa poznatim ličnostima devetnaestovekovne Evrope.⁷⁶ Od državnika svoga vremena najviše je uvažavao Gledstona (William Ewart Gladstone), o kome je sa njihovog sastanka u Londonu (Gledston je tada bio ministar finansija) poneo najbolje utiske (1863): „Dajući izraza svome ličnom mišljenju, E. V. Gladston govorio je sa osećanjem čoveka oduševljenog za slobodu, pravdu i dobro čovečanstva“.⁷⁷ Prilikom treće posete Londonu (1875), Vladimira Jovanovića je primio u svojoj kući (Pembroke Lodge) bivši premijer, Džon Rasel (John Russell, 1st Earl Russell), iz jedne od vodećih vigovskih porodica, deda Bertrada Rasela (Bertrand Russell, 3rd Earl Russell),⁷⁸ o čemu postoji zanimljiv zapis u *Uspomenama*.⁷⁹ Na Jovanovića je posebno uticao Macini (upoznao ih Bakunjin), nacionalni liberal i zaverenik, sa kojim se izvan Engleske tajno sastajao. Jovanović je bio nacionalista i ranije, ali je zahvaljujući Maciniju usvojio i nacionalističku ideologiju, dajući svom tradicionalističkom patriotizmu potpuno novu, liberalnu teorijsku osnovu. To je nacionalizam iz sredine XIX veka (ujedinjenje razjedinjenih naroda), sasvim drugačiji od realnog socijaldarvinističkog, odnosno bismarkovskog nacionalizma sa kraja XIX veka koji Vladimir i Slobodan Jovanović kritikuju.⁸⁰

Na jedan način Vladimir Jovanović teži gledištu koje je bliže kontinentalnom liberalizmu, gde presudno mesto zauzima Francuska revolucija, kao u praksu sprovedeno prosvetiteljsko. Smatra da je sloboda „prirodno i večno pravo čoveka“⁸¹ ida je put napretka celokupnog čovečanstva sadržanu rečima

i `obrenovićevaca`: sve te nesreće izvirahu iz razmetanja pojedinih ličnosti nad svima ostalima, razmetanja lične `premudrosti` i `sveznanja` nad narodnom pameću i iskustvom“. Vid. Vladimir Jovanović, „Naš narodni položaj. Naše narodno uzdanje [1868]“ 267; S. Jovanović, „Vladimir Jovanović“ (1948/1961), *SD* 11, 81–82; *Ustavobranitelji i njihova vlada (1838–1858)*, *SD* 3, 184–189. Up. Mileva R. Alimpić, *Život i rad generala Ranka Alimpića*, SKDŠ, Beograd 1892, 83.

75 Podatke o školovanju Vladimira Jovanovića u inostranstvu (1854–55; 1855–56) na osnovu arhivske građe fakulteta na kojima je studirao u Austriji (mađarskom delu) Altenburgu (Ungarisch-Altenburg) i Nemačkoj Hohenajmu (Hohenheim) u Virtembergu (imao je visoke ocene, kao i u Srbiji) vid. u: Mihovil, Tomandl *Vladimir Jovanović, prilog kulturno-političkoj istoriji Srbije* [ASANU 14313], Istorijski arhiv u Pančevu, Pančevo 2011, 12 i dalje.

76 U različitim prilikama i povodima, službeno i privatno, sastajao se sa državnici, ministrima, političarima, naučnicima, sveštenicima i izdavačima u Engleskoj (W. Gladstone, Lord John Russell, T. Gibson, Somerset A. Beaumont, R. Cobden, E. Potter, J. Stansfeld, Lord Alfred Hervey, N. E. A. Tait, W. Denton, A. Macmillan), Francuskoj (J. Barni, E. Quinet, Ch. Floquet, H. Martin, Saint-Marc Girardin, J. Ferry, J. Favre), Švajcarskoj (J. Fazy), Italiji (G. Mazzini, M. Minghetti), mađarskim revolucionarima (L. Kossuth, F. Deak) i ruskim emigrantima Bakunjinom, Hercenom i dr. Vid. V. Jovanović, *Uspomene* (1920/1988), 89, 112–179, 259.

77 V. Jovanović, *Uspomene* (1920/1988), 119. Susret Vladimira Jovanovića [„Mr. Iovanovitch, a Serbian gentleman and a friend of mine“] sa Gledstonom organizovao je Macinijev prijatelj, britanski ministar Tomas Gibson (Thomas Milner Gibson). Vid. *Mazzini's Letters to an English Family*, vol. 3, ed. E. F. Richards, J. Lane Comp. Ltd, London and New York 1922, 65–67. Vid. i S. Jovanović, „Gledston“, *SD* 11, 39; „Vladimir Jovanović“ (1948/1961), 113.

78 Nakon smrti roditelja Bertrand Rasel je živeo u kući svog dede (1876–1894). U vreme posete Vladimira Jovanovića (1875) još uvek se nije preselio kod dede.

79 Daje dosta dug opis posete. Razgovarali su o evropskim bankarima, poveriocima Turske i dr. Raselova supruga i kćerka zvale su ga da ostane na ručku i da bude njihov gost, ali je Jovanović imao već dogovorene sastanke u Londonu. Vid. V. Jovanović, *Uspomene* (1920/1988), 288–291.

80 S. Jovanović, „Madame, C'est seulement...“ [1917], *Mazzini's Letters to an English Family*, vol. 3, ed. E. F. Richards, J. Lane Comp. Ltd, London and New York 1922, 67. V. Jovanović, *Uspomene* (1920/1988), 89, 112–179, 259.

81 V. Jovanović, „Šta je sloboda“, u: V. Jovanović, *Za slobodu i narod* [1868], (dalje: „Šta je sloboda“ [1868]), 4.

„sloboda, bratska jednakost i uzajamnost i nauka“.⁸² U *Političkom rečniku* termin „slobodnjaci“ koristi kao sinonim za pojam „levičari“ (u odrednici pod naslovom „Levica“ Blokavog *Političkog rečnika* ne poistovećuju se „levica“ i „slobodnjaštvo“).⁸³ Za vladu (kneza Mihaila) Vladimir Jovanović jebio predstavnik krajnjelevice.⁸⁴ U to vreme počinje tendencija koja je kasnije nazvana sinistrizmom (levičarenje, pomeranje celog političkog prostora sve više ulevo). Vladimir Jovanović je bio prijemčiv za ideje francuskih levičara: „Po tim idejama koje je Viktor Igo [Victor Hugo] u svojim izgnaničkim pesmama širio po celoj Evropi, treba samo narode osloboditi kraljeva i dati im prosvetu, pa će sve biti dobro“.⁸⁵ Iako zagovornik narodne suverenosti, Vladimir Jovanović u svom shvatanju naroda, međutim, ne podrazumeva i Rusoovu ideju „opšte volje“ (volonté générale).⁸⁶ Kada govori o opštem umu, javnom duhu, opštem interesu ili opštoj volji, ne misli na Rusoovu opštu volju, već na usklađivanje privatnog interesa sa javnim. Tumačeći engleski obrazac, naglašava da pojedinac „poštuje zakon, kad ovaj izražava opštu volju, i pokorava se vlasti, kad je ova čuvar i branilac i njegovih sopstvenih prava“.⁸⁷ Vladimir Jovanović nije bio egalitarista. Pod liberalizmom nije podrazumevao bezgranični liberalizam (koji je, u stvari, radikalizam), već liberalizam koji se bori za pravnu jednakost, ali podrazumeva da nisu svi u svakom pogledu jednaki. Ukazuje na razliku između slobode i jednakosti: „Svako stanje koje je protivno slobodi, u kome oni što se nalaze u društvu ne bi smeli da izraze svoju sopstvenu prirodu, da razviju svoj um, svoju savest i svoju volju, bilo bi odricanje prava i dužnosti što se izvode iz same prirode čoveka i društva, i što su jednaki za sve ljude i narode. Jednakost u ropstvu, jednakost pod jarmom ne označava društvo, nego stado, čopor“.⁸⁸ Pošto jednakost shvata kao pravo svakog pojedinca na slobodu i samoodređenje, njegov liberalizam je nespojiv sa Rusoovim nametanjem opšte volje („Celo političko telo će prinuditi na poslušnost svakog onog koji odbije da se povinuje opštoj volji“).⁸⁹ Jovanović kritikuje Babefov (François-Noël [Gracchus] Babeuf) russoovski komunizam: „Tako Babefizam [„Babuvizam“] izlazi najposle na ovo: da se sve volje na jednaku meru svedu; da se izjednače sve pameti, pa bilo da se neke produže, a neke prekrate; da se sve potrebe, sve nauke, sve veštine, nakratko svi ljudi sve stvari na jedan kalup metnu! To je zabluda o prirodi čovečijoj. Ova je, istina, u glavnome za sve ljude jednaka, ali sposobnosti i darovi što je sačinjavaju, nejednako su razmereni u raznim ljudima. Ako je istina da svi ljudi iste potrebe i sposobnosti imaju, nije istina da te potrebe i te sposobnosti svaki čovek u ravnoj meri ima“.⁹⁰ Jovanović koji u *Političkom rečniku* smatra da će opšte biračko pravo rešiti sve probleme i savršeno funkcionisati uz korekciju od strane slobode, pod kojom podrazumeva slobodu štampe i javno mnjenje, nije mislio da su svi glasovi jednaki. Smatrao je da se glasovi moraju i meriti, a ne samo brojati.

Za Vladimira Jovanovića osnovni smisao slobode je slobodna volja, odnosno sloboda izbora, kao što naglašava u odrednici „Sloboda“ u neobjavljenom delu *Političkog rečnika* (iz zaostavštine): „Slobo-

82 V. Jovanović, *Osnovi snage i veličine srpske* [preštampano iz časopisa (ilustrovani list) *Mlada Srbadija* 1–3 (1870)], Platonova štamparija, Novi Sad 1870, [IS, 163–229], (dalje: V. Jovanović, *Osnovi snage* [1870]), 145. Upor. A. Stojković, *Filozofski pogledi Vladimira Jovanovića* (1972), 37.

83 PR, 803.

84 S. Jovanović, *Druga vlada Miloša i Mihaila*, SD 3, 389.

85 Isto, 93.

86 O Rusou vid. V. Jovanović, „Socijalizam ili društveno pitanje“, *Glasnik srpskog učenog društva*, 39, 1873, (IS, 285–362), (dalje: „Socijalizam ili društveno pitanje“ [1873]), 32–34. Opšta volja kao volja brojne većine, nema moralnu niti intelektualnu, već samo fizičku nadmoć kao „prosta sila“, S. Jovanović, „O društvenom ugovoru“ [1895], SD 12, 205.

87 V. Jovanović, „Srbin i srpkinja – takvi kakvi su“ [1867], *Za slobodu* [1868], 125.

88 PR, 518.

89 Ž. Ž. Ruso, *Društveni ugovor*, prev. T. Marković, Filip Višnjić, Beograd 1993, 38.

90 PR, 164.

da u moralnom i duhovnom pogledu znači: moć, sposobnost biranja; moć, sposobnost određivanja sebe samog. U pogledu fizičkom i u građanskim odnosima, ona znači moć, sposobnost, ali ujedno i pravo biranja. U političkom pogledu, sloboda znači pripadanje sebi samom, vlastitost od sebe, pravo određivanja sebe i raspolaganja sa sobom⁹¹. Njegovo mišljenje sledi i Slobodan Jovanović kada naglašava da je sloboda „nesprečeno ispoljavanje raznovrsnosti koja među ljudima postoji“⁹². Iako je nesporno da je bolje birati dobro nego zlo, sloboda izbora mora biti neprikosnovena.⁹³ Drugačije sloboda može da bude ili determinizam, koji je po definiciji nesloboda, ili slučajnost u svetu determinizma, što je opet determinizam. Step en kulturnog i ekonomskog razvoja društva ili socijalni preduslovi samo su izgovor autoritarnih režima za neuvođenje ili suspendovanje slobode. Prema Vladimiru Jovanoviću „ključ razvitka“, shvaćena kao potencija za razvoj, sasvim je dovoljan razlog da se obezbedi sloboda, jer je dalji razvitak jedino i moguće u slobodnim uslovima.⁹⁴

Vladimir Jovanović smatra da sloboda koja razvija osećaj odgovornosti, podstiče osećanje uzajamnosti i međusobne zaštite prava: „Sloboda uči čoveka da ne čini drugome zlo, jer se zlo za zlo vraća; sloboda upravlja ljudske sile opštem interesu, jer je u opštem interesu svačiji interes“⁹⁵. Smatra da se sloboda ostvaruje u društvu, jer je ne može biti bez društva koje omogućuje slobodu pojedinca.⁹⁶ U dijalektici usaglašavanja ličnih interesa sa zajedničkim, može se tražiti hegelovski osnov razrešenja pitanja slobode, kao pravde koja bi onda mogla da se tumači kao „umna sloboda“, odnosno „prirodni zakon po kome se čovek kreće snagom svog uma“⁹⁷. Pitanje je da li se kod Vladimira Jovanovića može tragati za povezivanjem hegelovstva (koje jasno kritikuje) i pozitivizma.⁹⁸ Njegov aktivni „muški, muskulozni liberalizam“ (u kontekstu XIX veka) otporan je na radikalne pokušaje ukidanja („prevazilaženja“) slobode kao slobode izbora.⁹⁹

Vladimir Jovanović kritikuje socijalizam upravo zato što „slobodu čoveka [žrtvuje] društvenoj vlasti“¹⁰⁰. Za Jovanovića jednakost je jednakost pred zakonom, a ne imovinska jednakost.¹⁰¹ „Pravi komunisti“ (termine komunisti i socijalisti koristi sinonimno, kao i Svetozar Marković), kako ukazuje, čove-

91 Istorijski arhiv Beograda (dalje: IAB), Lični fond Vladimira Jovanovića (dalje: LFVJ), K-2/III, 14, I. V. Jovanović, „Sloboda“, *Politički rečnik*, 97.

92 S. Jovanović, „O društvenom ugovoru“, *SD* 12, 194, 208.

93 Mihailo Marković, „Aktuelnost liberalizma Vladimira Jovanovića“, *Društvena i politička misao i delatnost Vladimira Jovanovića*, SANU, Beograd 2011, (dalje: *DPVJ*), 3, smatra da ne uviđati da je sama sloboda otvorena i za dobro i za zlo ukazuje ne samo na antropološki optimizam, već i na ideološku ograničenost. Vladimir Jovanović, međutim, naglašava da je sloboda sloboda izbora, jer je to smisao slobode kao vrednosti različite od jednakosti. Ideologija socijalističkog egalitarizma izjednačava slobodu i jednakost, upravo na štetu slobode.

94 V. Jovanović, „Šta je sloboda“ (1868), 2. Vladimir Jovanović je nakon povratka sa drugog boravka u Londonu (1863), u audijenciji kod kneza Mihaila zastupao ovo mišljenje, dok se knez zalagao za postupnost u unutrašnjoj politici i zajednički rad vlade i liberala na ostvarivanju spoljašnje slobode. Vid. V. Jovanović, *Uspomene* (1920/1988), 179–180.

95 V. Jovanović, „Šta je sloboda“ (1868), 6.

96 Upor. Kosta Čavoški, „Politički liberalizam Vladimira Jovanovića“, *DPVJ*, 38 i dalje.

97 V. Jovanović, *Osnovi snage* [1870], 22. Up. Mirko Zurovac, „Liberalizam i patriotizam (Patriotski liberalizam Vladimira Jovanovića)“, *DPVJ*, 71; S. Žunjić, *Istorija srpske filozofije* [2009], 155–162, 173.

98 Andrija Stojković, „Shvatanje suštine i odnosa materijalizma i idealizma kod Svetozara Markovića i njegovih savremenika“, *Naučni skup „Svetozar Marković život i delo“* (24–27. novembar 1975), ur. Dušan Nedeljković, SANU, Beograd 1977, 139 i dalje; *Filozofski pogledi Vladimira Jovanovića*, 18.

99 „Muški, mišićavi liberalizam“ bio je odgovor na radikalizam iz šezdesetih i sedamdesetih godina XIX veka u Engleskoj. Vid. Julia Stapleton, *Liberalism, Democracy and the State*, Thoemmes Press Bristol 1997, 23.

100 V. Jovanović, „Socijalizam ili društveno pitanje“ (1873), 102.

101 V. Jovanović, „Šta je sloboda“ (1868), 111, 113.

ka lišavaju dva osnovna, prirodna prava – prava na slobodu i privatnu svojinu (1873).¹⁰² Ukazivanje na vezu slobode i prava na imovinu karakteristično je za dugu tradiciju britanske pravne misli (koja je presudno uticala i na razvoj američkog pravnog sistema).¹⁰³ Može se reći da je Vladimiru Jovanoviću blizak duh engleskog liberalizma i tradicionalne borbe za slobode, njihovo nasleđivanje i čuvanje kao imovine.¹⁰⁴ Slobodan Jovanović svedoči da je njegov otac bio „jedan od naših najranijih anglomana“.¹⁰⁵ Kad je (1860) prvi put boravio u Engleskoj, gde je proučavao engleski sistem (ograničavanja vladara) i gde su se „njegove političke ideje prečistile“, Vladimir Jovanović je bio oduševljen viktorijanskim parlamentarizmom i želeo je da ga „odmah i kod nas presadi“.¹⁰⁶ Švajcarsku u kojoj je duže boravio nego u Engleskoj, doživljavao je („u svojoj mašti jako ulepšavao“, S. Jovanović) kao ostvarenje „idealne demokratije o kojoj su filozofi XVIII veka pisali – demokratija održavana vrlinama svojih građana kao kakav religiozni red“.¹⁰⁷ Engleski i švajcarski obrasci su se postepeno razvili iz srednjeg veka. Reč je o obrascima u kojima je religija imala značajnu ulogu (različite varijante protestantizma) i oni su u svojoj osnovi veoma različiti od ideologije Francuske revolucije. Kada u svojoj studiji o Platonu obrazlaže sintezu atinske demokratije i spartanske aristokratije, Slobodan Jovanović iznosi razloge uspeha švajcarskog sistema: „Drugim rečima demokratija daje dobre rezultate samo kod zemljoradničkog naroda s jakim religioznim vaspitanjem. [...] Ona se pokazala najbolja i najčistija u zemljoradničkim kantonima protestantske Švajcarske. U prvim danima Severnoameričkog saveza, kad je puritanizam bio jak, a industrijalizam slab, ona je bila mnogo bolja nego danas. U savremenoj demokratiji znaci kvarenja sve su jači što plutokratija i materijalizam uzimaju više maha“.¹⁰⁸

Vladimir Jovanović je bio liberal u smislu koji je reč „liberal“ mogla imati u njegovo vreme (npr. gledstonovski liberal). Istraživače neretko zbunjuje mešavina liberalnih ideja sa radikalnim, ili liberalnih sa konzervativnim shvatanjima. Uvek treba imati u vidu istoriju pojmova i njihovih značenja, naročito vodeći računa da se ne zapadne u grešku retroaktivnog i anahronog definisanja pojmova iz prošlosti na osnovu definicija iz savremenih udžbenika. Britanski liberali nastali su od radikala, dela vigovaca i dela torijevaca (konzervativaca). Oni su se zalagali za opšte pravo glasa, uključujući i pravo glasa radnika (muškaraca). Dakle, ne može se reći da je zalaganje za opšte pravo glasa isključivo karakteristika radikala, već i liberala. Opšte pravo glasa (sa pravom glasa muškim radnicima) uveli su, međutim, torijevci, konzervativci.

Vladimir Jovanović je naglašavao da se „na slobodnom razvitku i slobodnom upotrebljenju lične sposobnosti i ličnih darova, lične snage i vrednoće, lične uviđavnosti i štednje na privrednom polju,

102 V. Jovanović, „Socijalizam ili društveno pitanje“ (1873), 100, 102, 107. O terminima „komunisti“ i „socijalisti“ vid. IAB, LFVJ, K-2/III, 14, V. Jovanović, „Socijalizam“, (o. 1920)], *Politički rečnik*; „Socijalizam ili društveno pitanje“ [1873], 3. Vladimir Jovanović, kao i Slobodan Jovanović, analizira Marksovu teoriju nepristrasno i objektivistički. Vid. IAB, LFVJ, K-2/III, 13, Vladimir Jovanović (*Pokret ekonomske misli od starog do novog veka*, 253 i dalje).

103 V. Jovanović, „Socijalizam ili društveno pitanje“ (1873), 112–113; William Blackstone, *Commentaries on the Laws of England*, Clarendon Press, Oxford, 1765–1769, 2, 2. O Blekstonu i pojmu „vladavina prava“ vid. posebno Vojislav Koštunica, „Angloamerička pravna tradicija i ideja vladavine prava“, *Ugrožena sloboda, Političke i pravne rasprave*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić, Beograd 2002, 156 i dalje.

104 O složenom pitanju imovine, slobode i (ne)jednakosti vid. Francis J. Canavan, *The Political Reason of Edmund Burke*, Duke University Press, 1960, 48; *The Political Economy of Edmund Burke: the Role of Property in his Thought*, Fordham University Press 1995, 136.

105 S. Jovanović, „Vladimir Jovanović“ (1948/1961), *SD* 11, 113.

106 Isto, 85.

107 Isto, 113.

108 Slobodan Jovanović, „Platon“ (1935), *SD* 9, 72.

osniva i pravo sopstvenosti“, koje zbog toga predstavlja i „otelovljenje čovečije slobode“. ¹⁰⁹Ove Jovanovićeve stavove iz teksta „Socijalizam ili društveno pitanje“ kritikuje Svetozar Marković. ¹¹⁰Marković ukazuje na imovinsku nejednakost ljudi (poziva se na Diringov [Eugen Karl Dühring], „Kurs narodne i socijalne ekonomije“), ¹¹¹koju i drugi, naravno, uviđaju, samo što socijalističkerevolucije, kao što se videlo u vremenu koje je sledilo, nisu rešile problem, već su uvele sistemsko nasilje („socijalnulikvidaciju“) sa otimanjem (konfiskacijom) imovine, ¹¹²kao i privilegovanjemdruštvenih grupa (koje ne moraju biti vlasnici imovine, ali su zato trajni plodouživaoci). Prema Vladimiru Jovanoviću revolucijama se ne rešavaju politički i društveni problemi. ¹¹³Spor Vladimira Jovanovića i Svetozara Markovića marksistička simplifikacija je redukovala na sukob „buržoaskog reformizma [klasičan liberal] i proleterskog revolucionarstva [opšteljudska emancipacija]“. Iako je marksizam (u svoj svojoj raznolikosti) retorički odbačen, prema ovakvom marksističkom šablonu i danas se misli.

U nekim tumačenjima gledišta Vladimira Jovanovića sa žaljenjem se konstatuje da nije bio „dosledan jakobinac“. ¹¹⁴Danas se s pravom može zaključiti da je njegova prednost upravo u tome što je izbegao zavodljivu ideju o brzim kvalitativnim revolucionarnim skokovima u istoriji. ¹¹⁵Vladimir Jovanović kritikuje radikalni nihilizam i revolucionarni makijavelizam socijalista (komunista), koji smatraju da „ceo vladajući red stvari treba iz temelja oboriti [...] pa na razvalinama istinskoga i viđenoga[poznatog] sveta, podići uobražena[izmaštana] i neviđena [nepoznata] društva“. ¹¹⁶Smatra da je politička sloboda sasvim dovoljna za dalji napredak društva i da je prevrat koji „pod imenom `socijalne revolucije` spremaju [socijalisti] ispod zdrave sveti o demokratiji [...] jer sa naukom i demokratijom, koje propovedaju načela slobode, jednakosti i bratstva, ne mogu se nikako dovesti u saglasnost strasti koje pustoš i pokolj među ljudima šire“ (1873). ¹¹⁷Vladimiru Jovanoviću dobro su bile poznate revolucionarne represije. Poznao je Gistava Šodeja [GustaveChaudey], advokata, republikanskog političara i novinara, koga je „Komuna streljala“ (1871). ¹¹⁸Skoro pola veka kasnije samo potvrđuje svojuocenu kada naglašava da boljševizam u praksi izlazi na negaciju svoje doktrine, jer „zla sa kojih su socijalisti anatemisali buržoasku i kapitalističku vladavinu, boljševizam nije iskorenio, a dobra, koja je u doktrini obećavao, nije u praktici ostvario“. ¹¹⁹Oktobarska revolucija i komunistička vladavina dakle, nisu iskorenile zla kapitalističke vladavine. Dobra koja su komunisti obećavali u teoriji (oduševljavajući omladinu), nisu u praksi ostvarili. Vladimir

109 V. Jovanović, „Socijalizam ili društveno pitanje“ (1873), 106.

110 Svetozar Marković, „Privatna svojina i zadružna svojina“ u „Socijalizam ili društveno pitanje“, *Rad*, književni i naučni list, 9–22 (22. avgust/3. septembar – 1/13. decembar 1874), *CD*, 13, 108 i dalje.

111 Eugen Karl Dühring, *Kursus der National und Sozialökonomie T. Grieben*, Berlin 1873. Diring (1833–1921) je, inače, živio skoro isto koliko i njegov vršnjak, Vladimir Jovanović (1833–1922).

112 „G. Jovanović govori o socijalnoj revoluciji, a naročito o njenom glavnom aktu, socijalnoj likvidaciji, kao o nečem, što je tako surovo i grozno, da je niže svake demokratske svesti o slobodi i jednakosti“. Vid. Svetozar Marković, „Socijalna revolucija“ u „Socijalizam ili društveno pitanje“, *Rad*, književni i naučni list, 9–22 (22. avgust/3. septembar – 1/13. decembar 1874), *CD*, 13, 142–143.

113 *PR*, 153.

114 Andrija Stojković, *Društveno-politički pogledi Vladimira Jovanovića*, Jugoslovenski istorijski časopis (poseban otisak), 1-2 (1972), (dalje: A. Stojković, *Društveno-politički pogledi Vladimira Jovanovića*[1972]) 20–21.

115 Isto, 21.

116 V. Jovanović, „Socijalizam ili društveno pitanje“ [1873], 99–100.

117 Isto, 115–116.

118 V. Jovanović, *Uspomene*(1920/1988),260. Šodej je lažno optužen zbog navodne namere (koja nikada nije dokazana ni kao namera) i streljan. Nakon Pariske komune, informisanim ljudima nije trebalo dokazivati da će i Oktobarska revolucija, kao i jugoslovenska revolucija biti realizovane na identičan način.

119 IAB, LfVJ, K-2/III, 13, V. Jovanović, *Pokret ekonomske misli*, 293.

Jovanović je dao dalekosežnu ocenu komunističke revolucije i to pre 1922. godine. Pokazala se u praksi istinitom jer su sve komunističke/socijalističke revolucije na svetu u proteklih sto godina na isti način sprovedene i dale su slične rezultate. Na Oktobarsku revoluciju gledao je kao na samo još „jedan dokaz više da se društveni preobražaji ne izvode nasilno i naprečac kao nekom čarobnom silom [„svirepstva, sa kakvima su Lenjin, Trocki i njihove pristalice obesvetili načela demokratije“],¹²⁰ nego samo postupnom dugovremenom evolucijom“.¹²¹

Jednodomni ili dvodomni parlamentarni sistem

Parlamentarni sistem nastao je postupnim istorijskim razvojem. Sasvim suprotno uobičajenom mišljenju kod nas, dvodomno zakonodavno telo je integralni deo parlamentarnog sistema, dok su jednodomne skupštine i danas u manjini u svetu.¹²² Jednodomni sistem nema nijedna od država koje su bile poznate kao uzorne demokratije. Ni u državiu kojoj je nastala teorija narodne suverenosti, Francuskoj, nije uvedeno jednodomno zakonodavno telo.

Nakon ubistva kneza Mihaila, prilikom dogovaranja o donošenju ustava (1868) u Ustavotvornom odboru (sedamdeset članova uključujući i liberale), nakon načelne diskusije o dvodomnom sistemu, prilikom glasanja, „podela zakonodavnog tela na dva doma primljena je u načelu, i to jednoglasno“.¹²³ U besedi, obrazlažući predlog, Kneževsko namesništvo je u prilog dvodomnom sistemu, osim opštih razloga, navodilo posebne okolnosti i prilike: „Naročito u nas, naroda južnih, vrele krvi a živa uobraženja, svagda je strepeti od opasnosti, koja dolazi od naglosti; pa je mudro sastarati se za međe u kojima bi se u trenucima razdraženosti uzdržali“.¹²⁴ Prvo su (do 1868) postojala dva doma (Savet i Skupština), ali je gornji dom imao pravo donošenja zakona, a donji samo savetodavnu funkciju.¹²⁵ Namesništvo i liberali bili su za dvodomni sistem (pod kojim se podrazumeva načelna ravnopravnost domova), ali su, ipak, na kraju usvojili Ustav (1869) kojim je ustanovljena jednodomna skupština. U to vreme Vladimir Jovanović je bio u emigraciji, a potom u pritvoru u Petrovaradinu i u Peštijer je dovođen u vezu sa atentatom na kneza Mihaila. *Politički rečnik* počinje da objavljuje u Novom Sadu (1870), a nastavlja u Beogradu (1872, 1873). Dakle, u vreme kada u *Političkom rečniku* ističe prednosti jednodomnog sistema, on je već usvojen u Srbiji. Jovanović daje prednost jednodomnom sistemu jer smatra da je „u duhu demokratije“ (ne želi da deli narod na „prostake i na one koji nisu prostaci“),¹²⁶ kao i iz brige da se ne ugrozi jedinstvo naroda u vreme kojem predstoje velike bitke za oslobođenje i ujedinjenje. Ne odbacuje, međutim, razloge za postojanje dvodomnog sistema: „Što se tiče razloga po kome bi dve skupštine jedna drugoj držale ravnotežu, razlog taj mogao bi vrediti samo u zemljama gde bi u društvu zbilja vladale protivnosti, koje bi se dale podeliti na dva tabora, tako da se ovi uzajamno zauzdavaju, kontrolišu i u ravnoteži drže“.¹²⁷ Vladimir Jovanović je preveo Milovu knjigu *O predstavničkoj vladi* (1876), gde se takođe iznose argumenti u prilog jednodomnoj skupštini. Iako Mil misli da se proporcionalnim sistemom mogu rešiti problemi vladavine

120 V. Jovanović govori o razlikama između Bakunjinina i boljševika, *Uspomene*, 258.

121 Isto.

122 I Kraljevina Jugoslavija je imala dvodomni sistem.

123 S. Jovanović, „Dvodomni sistem“ (1899/1910), *SD* 2, 238.

124 Isto, 236.

125 Isto, 235.

126 *PR*, 720.

127 *PR*, 720.

većine,¹²⁸ navodi i argumente u korist dvodomnog sistema: „Ako bi jedan dom bio narodna skupština, drugi bi bio skupština državnika, ili savet sastavljen iz sviiju živih javnih ljudi, koji su u kakvim važnim političkim zvanjima služili i državne poslove radili. [...] Vlast da se uzdržava narod bila bi poverena onima koji su najsposobniji, i koji bi uopšte najviše sklonjeni bili da narod na pravi put izvedu“.¹²⁹

Prema Milu glasovi se broje, ali se i ocenjuju, odnosno mere.¹³⁰ Sledeći Mila, Vladimir Jovanović ističe da nove napredne ideje počinju u manjini, da bi se potom prenele na društvo.¹³¹ Kada ideje manjine društvo prihvati, onda one postaju ideje većine. U *Političkom rečniku* zastupa gledište da će glas inteligencije moći da bude sačuvan zahvaljujući slobodi, pre svega slobodi štampeu kojoj će manjinska inteligencija racionalnom argumentacijom obrazlagati većini istinitost svojih gledišta, koja će (snagom same racionalne argumentacije) nakon izvesnog vremena postati gledište većine: „Celo umovanje o većini i o manjini daje se svesti na ovo: opšte ili narodno glasanje (suffrage universel) jedino je sredstvo da se sazna i overi većina; sloboda štampe jeste najpouzdanije jemstvo i kontrola za manjinu“.¹³² Nije prošlo ni godinu dana od Svetoandrejske skupštine (1858), kad je Vladimir Jovanović već uvideo opasnost isključenja inteligencije iz skupštine (1859), o čemu je objavio članak u *Srpskim novinama* („Protest protiv isključenja inteligencije iz skupštine“).¹³³

U osnovi konzervativni i realistični državnici, Napoleon III, Dizraeli (Benjamin Disraeli) i Bismark (Otto von Bismarck), prihvatili su (toliko popularno u inteligenciji) opšte pravo glasa, verujući da će moći da rukovode velikim masama „koje je opšte pravo glasa uvelo u javni život“ i da ih umeravaju.¹³⁴ Vremenom su sve višepočele da se uviđaju slabosti vladavine većine. Postavlja se, naravno, i pitanje odnosa vladavine prava i volje većine koja pravo može neprestano da menja (zakonodavstvo), što je važna tema britanske pravne i filozofske misli.¹³⁵ Posebno težak utisak na liberalne u Srbiji je ostavio dolazak na vlast radikala, koje su smatrali običnim demagozima (1889/90). Slobodan Jovanović naglašava da liberali „nisu bili za neograničenu narodnu vladu, već su hteli da uz narod i inteligencija ima učešća u vladi“.¹³⁶ Liberali su bili za slobodu, ali ne bezuslovnu, već za „slobodu sa prosvetom“.¹³⁷ Prema liberalima, narodom treba da rukovodi inteligencija, odnosno da uz pristanak naroda ona vlada: „Liberali su bili više slobodnjaci nego demokrati: prava, potpuna demokratija, u kojoj svaki, pa i inteligencija ima da se potčini trenutnoj, pa ma kako inače nerazumnoj većini, ta demokratija nije bila za liberalne politički ideal.“¹³⁸ Sledeći Mila, Vladimir Jovanović je govorio da se glasovi moraju i meriti: „Glasovi političkih grupa moraju [se] ne samo brojati, nego i meriti [...] Od presudnog [je] značaja za budućnost Srbije da se i u nas glasovi u pitanjima, koja se tiču narodnog opstanka i napretka, cene ne samo po njihovom bro-

128 Džon Stjuart, Mil, *O predstavničkoj vladi*, prevod sa engleskog V. Jovanovića, Državna štamparija, Beograd 1876, (dalje: Mil, *O predstavničkoj vladi* (1876), 114–115.

129 Isto, 215.

130 Isto, 127.

131 PR, 149.

132 PR, 504. O problemu tiranije većine vid. V. Koštunica, „Aleksis de Tokvil i problem tiranije većine“ u: V. Koštunica, *Ugrožena sloboda, Političke i pravne rasprave*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić, Beograd 2002, 9–62.

133 Vladimir Jovanović, „Protest protiv isključenja inteligencije iz skupštine“, *Srpske novine* 3 (29 oktobar 1859), 13–14.

134 S. Jovanović, „Vladimir Jovanović“ (1948/1961), SD 11, 99.

135 O precedentnom pravu i zakonodavstvu vid. V. Koštunica, „Angloamerička pravna tradicija i ideja vladavine prava“, *Ugrožena sloboda, Političke i pravne rasprave*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić, Beograd 2002, 149–168.

136 Isto, 105.

137 Isto, 107.

138 Isto, 107–108.

ju, nego i po njihovoj intelektualnoj i moralnoj vrednosti“.¹³⁹ Zalagao se za dvodomni sistem: „Vladimir je bio za Gornji dom, ali Gornji dom sastavljen iz inteligencije i nezavisan od Krune“.¹⁴⁰ Kada je tačno prihvatio argumente u korist dvodomnog sistema, ne možemo tačno utvrditi (možda tek krajem osamdesetih godina XIX veka). Mogao je slediti razloge za uvođenje dvodomnog sistema o kojima je već pisao u *Političkom rečniku* (razlike u društvu), a prihvatio je, očigledno, i Milove argumente, a možda i neke od argumenata svog sina, Slobodana Jovanovića, koji je krajem XIX veka polemisao u korist dvodomnog sistema, u vreme kada su se radikalni teoretičari zalagali zajednodomnu skupštinu (služeći se manje višeistom argumentacijom kojom se tridesetak godina ranije služio Vladimir Jovanović u *Političkom rečniku*). U svakom slučaju, bilo je popularnije i politički isplativije zalagati se za jednodomni sistem, što radikalima, praktičarima i veštim demagozima, nije moglo promaći. Možda bi se moglo reći da je Vladimir Jovanović teorijski bio za jednodomni sistem (izraz tzv. nepodeljene volje suverenog naroda), a praktično za dvodomni sistem. Te protivrečnosti česte su kod njega i zadaju dosta teškoća tumačima.

Liberalni nacionalizam vs. socijaldarvinistički nacionalizam

Sredinom devetnaestog veka nacionalizam je bio povezan sa pravom naroda na slobodu, samostalnost i ujedinjenje. Vladimir Jovanović je mogao, prvo u Nemačkoj, a potom u Macinijevoj ideologiji, da vidi spoj liberalizma sa idejom ujedinjenja naroda u jedinstvenu državu.¹⁴¹ Upravo je u tom smislu Vladimir Jovanović bio „liberalni patriota“.¹⁴² Krajem devetnaestog veka nacionalistička ideologija je usvojila darvinističke pretpostavke. Prema novom razumevanju nacionalizma, u darvinističkoj borbi za opstanak samo jake nacije i države mogu da prežive, dok su slabe osuđene na propast. Vladimir Jovanović, koji je smatrao da je teorija socijalnog darvinizma naučno dokazana,¹⁴³ nije mogao da prenebregne protivrečnost između darvinističkog evolucionizma i svog idealističkog nacionalizma. Pošto je novi nacionalizam bio sociološki darvinizam primenjen na nacionalizam, stanovišta o pozitivizmu i nacionalizmu Vladimira Jovanovića protivrečila su jedno drugom. Nije mogao da ospori Darvinovu teoriju borbe za opstanak u kojoj pobeđuje jači. Ako je darvinizam naučno ispravan, onda je jedino nacionalizam koji se zasniva na istinitoj naučnoj teoriji i sam naučno dokazan. Moralni ideali na koje se pozivao stari nacionalizam, nisu se mogli redukovati na prirodne pojave, zbog čega se morao smatrati naučno neprihvatljivim. Slobodan Jovanović svedoči da je Vladimir Jovanović bio zatečen novim realnim pragmatičnim nacionalizmom: „Ako je, kao što su engleski pozitivisti uzimali, pojave društvenog života valjalo tumačiti isključivo na osnovu rezultata prirodnih nauka, onda je stari idealistički nacionalizam valjalo bezuslovno odbaciti“.¹⁴⁴ Vladimir Jovanović ranije nije uviđao neusaglašenost između svog shvatanja nacionalizma i svojih socioloških pogleda. Pojavom bizmarkovskog nacionalizma postalo je jasno da će morati da promeni ili svoja pozitivistička sociološka gledišta, ili svoje shvatanje patriotizma.¹⁴⁵

139 V. Jovanović, *Uspomene* (1920/1988), 498. Vid. razgovor kralja Aleksandra Obrenovića sa Vladimirom Jovanovićem o formiranju vlade (1903). O merenju glasova vid. i Slobodan Jovanović, „O društvenom ugovoru“, *SD* 12, 203.

140 S. Jovanović, „Vladimir Jovanović“ (1948/1961), *SD* 11, 108.

141 Isto, 86.

142 O „liberalnim patriotama“ vid. V. Jovanović, *Autobiografske beleške*, štamp. Drag. Gregorića, Beograd 1936.

143 Vladimir Jovanović, „Društvena i međunarodna borba za opstanak“, *Glasnik Srpskog učenog društva*, 60 (1885), 200.

144 S. Jovanović, „Vladimir Jovanović“ (1948/1961), *SD* 11, 109.

145 Vladimir i Slobodan Jovanović kritikuju bizmarkovski imperijalistički nacionalizam. Vid. V. Jovanovitch, *The Near-Eastern Problem and the Pan-German Peril*, Watts & Co, London 1909; *The Serbian Nation and the Eastern Question*, Bell and Daldy, London 1863; S. Jovanović, „Bizmark“ (1898), *SD* 12, 209–214. Bizmarka je cenio Nikola Hristić. General Jovan Beli-Marković, koji se u Berlinu usavršavao, uvažavao je prusku vojsku.

Slobodan Jovanović ukazuje da je Vladimir Jovanović bio svestan aporije u koju je zapao. Nije hteo da odbaci ni spenserovski pozitivizam, niti macinijevski nacionalizam. Vladimir Jovanović je ipak ponudio jedno rešenje: „U borbi između nacija, rezonovao je on, uspeh ne zavisi, kao u borbi između životinja, isključivo od fizičkih osobina, nego zavisi, i to još u većoj meri, od intelektualnih i moralnih osobina. Iz toga je dalje izvodio da, baš radi uspeha u borbi za opstanak, jedna nacija ne sme [da se osloni] samo na svoju vojnu snagu; ona mora [da ima] i jedan moralni ideal u koji će verovati“.¹⁴⁶ Naglašavao je da iako „i danas moramo da gledamo strahovitu društvenu i međunarodnu borbu za opstanak“, postoji „uteha što poslednja pobeda, po pravilu, ne ostaje na strani gole fizičke sile i varvarstva, nego na strani kulturne snage i civilizacije“.¹⁴⁷

Spor sa Svetozarom Markovićem

Svetozar Marković je u početku bio sledbenik radikalnog liberalizma Vladimira Jovanovića: „Bilo je vreme kad sam gutao svaku rečicu što je napisaste vi ili vaši drugovi. Tada sam vas i ja `nosio na rukama` (u samoj stvari u `Društvu srpske slovesnosti`). Bilo je vreme kad sam trčao na vašu reč i radio sve što ste kazali. To je bio moj `vek vere` u vaše poštenje i vašu sposobnost“.¹⁴⁸ Kada je Vladimir Jovanović prolazio kroz Cirihi (1870), Svetozar Marković i njegovi drugovi, studenti Ciriškog univerziteta, došli su u hotel u kojem je odseo da ga posete.¹⁴⁹ Ranije oduševljeni liberalnim idejama, sada su se predstavljali kao socijalisti, pristalice Prve internacionale (1864–1876), napadajući liberale, dojučerašnje istomišljenike i drugove.¹⁵⁰ Vladimir Jovanović u tome vidi refleks događaja do kojih je došlo prilikom osnivanja Internacionalnog udruženja radnika u Londonu (1864), kada je odbačen Macinijev predlog programa (prema programu udruženja italijanskih radnika) i prednost data Markovim gledištima.¹⁵¹ Svetozar Marković i drugovi, „u svom zanosu za ideale Internacionale“, smatrali su da se u Srbiji „pre svega

146 Isto.

147 V. Jovanović, „Privredni red i pokret u društvenom i međunarodnom životu“, *Glasnik Srpskog učenog društva*, 71 (1890), 188.

148 Svetozar Marković, „Poslednja reč g. V. Jovanoviću“, *Pančevac* 80, 87, 88 (18/30. oktobar; 2/14. decembar; 6/18. decembar 1870), (Beograd, 17/29. septembar 1870), *CD*, 4, 53. Up. „Glas i slobodna reč, koji vi puštate u ime pravih Srba, preko svih sprečavanja `gotovanskih`, nije glas u pustinji. Ovo nekoliko reči sa srcem primite, kao što ih i mi od srca Srbinu šaljemo“. Vid. Svetozar Marković i dr. Vladimiru Jovanoviću (Beograd, 10/22. oktobar 1865), *Jugoslavenski istorijski časopis* 2 (1936), 1–4, *CD*, 1, 217; S. Marković V. Jovanoviću (Peterburg 12/24. jun 1868), *AS, PO*, 73, 296a, *CD*, 1, 228.

149 Tokom polemike vođene iste godine, Svetozar Marković se poziva na ovaj susret u Cirihi. Vid. Svetozar Marković, „Poslednja reč g. V. Jovanoviću“, *Pančevac* 80, 87, 88 (18/30. oktobar; 2/14. decembar; 6/18. decembar 1870), (Beograd, 17/29. septembar 1870), *CD*, 4, 53. Razgovoru u Cirihi su prisustvovali, osim Vladimira Jovanovića i Svetozara Markovića, izgleda i Đura Ljočić, Pera Velimirović, Nikola Pašić i Svetozar Vidaković. Vid. S. Marković, *CD*, 4, 276, fn. 11.

150 V. Jovanović, *Uspomene* (1920/1988), 270. Svetozar Marković u *Zastavi* već ozbiljno kritikuje liberale i objavljuje otvoreno pismo Dimitriju Matiću. Ubrzo, međutim, *Zastava* prestaje da štampa njegove polemičke tekstove. Matić, kao ministar prosvete, oduzima stipendiju Markoviću. Marković piše da mu je Vladimir Jovanović rekao u Cirihi da nije dozvolio Matiću da dâ ostavku na službu zbog toga što su ga: „naterali da mi protiv svoje savesti oduzme štipendiju, jer to zahteva politika da on ostane na svome mestu“. Vid. Svetozar Marković [Od jednog Srbina iz Kneževine], „Srpske obmane“ [*Zastava*, 116–119, (1/13–8. oktobar 1869); *Nekoliko članaka*, Pančevo 1871], *CD*, 2, 26–49; „Otvoreno pismo g. Matiću“, *Zastava* 9 (23. januar/4. februar 1870), 1, *CD*, 2, 50–62; Svetozar Marković Vladimiru Jovanoviću (Cirihi, 4/16. jul 1870), *Straža* 1 (1878), 355–359, *CD*, 2, 171.

151 V. Jovanović, *Uspomene* (1920/1988), 272. Up. Svetozar Marković, „Kritika na `Društvenu i političku borbu u Evropi` [polemika sa Dragišom Stanojevićem]“, [(Karlovci 24. jul/5. avgust 1870) *Pančevac* 60–65 (26. jul/7. avgust, 30. jul/11. avgust; 2/14, 6/18, 9/21. avgust 1870)] *CD*, 2, 146.

i više svega“ treba boriti protiv dinastije, odnosno monarhije.¹⁵² Marković smatra da nema nikakvih spoljašnjih opasnosti za srpski narod zbog kojih bi socijalističke probleme trebalo potčiniti nacionalnim. Ako bi Austrija i zauzela srpske zemlje, tuđinsku dinastiju bi narod manje trpeo od domaće i pre bi se podigao protiv nje. Svetozar Marković podseća Vladimira Jovanovića da mu je njegovo mišljenje moralo biti poznato i ranije: „Dakle g. Jovanović mogao je znati, da je hteo da zna, da je meni svejedno: bio u Srbiji kralj Obrenović, Nikola [Petrović Njegoš] ili Franjo Josif, ja sam kazao pečatno [objavio] (u članku „Velika Srbija“) da ja ne bih potrošio ni kap mastila, a kamoli kap krvi zato da se jednoj dinastiji uveliča broj podanika“.¹⁵³ Vladimir Jovanović pokušava da objasni socijalistima da nemački pohod na istok ima dublji smisao nego što oni misle kada govore o zameni srpske dinastije tuđinskom. Ukazivao im je da odnosi između kapitala i rada u Srbiji nisu ni blizu kao što su oni koji u velikim industrijskim državama stvaraju socijalne probleme (radničku sirotinju). Svetozar Marković, međutim, radništvom smatra celo seljaštvo Srbije,¹⁵⁴ što je veoma problematično s obzirom da seljaštvo nije industrijsko radništvo, niti je jedan jedinstven stalež, već je podeljeno i po običajima različitih krajeva, i po ugledu i imučnosti (deo seljaštva pripada srednjem sloju stanovništva, kao i građanstvo).¹⁵⁵ Sa „seljačkom demagogijom“ („gunjac i opanak“) nastupali su Markovićevi sledbenici, radikali, čije su vođe, osim inteligencije, bile i bogate seoske gazde, posednici (nezavisni od državne plate i često bogatiji od inteligencije, odnosno činovnika), koji, naravno, nemaju nikakve veze sa „proletarijatom“. Marković je, u stvari, pretpostavljamo, mislio da je naučno dokazano da će, u skladu sa Marksovim shvatanjima, zbog ukрупnjavanja kapitala i smanjivanja broja kapitalista, svi postajati sve siromašniji, pa je na celo društvo, a posebno na njegov privredni deo (poljoprivreda i zanatsko-industrijska proizvodnja), gledao kao na potencijalno osiromašeno u budućnosti. U stvari, vremenom bi svi postajali manje-više proleter, kao što svi postaju najamni radnici (u svojim profesijama), a sa druge strane, dolazi par velikih kapitalista koji su prethodno „pojeli“ manje. Izgleda da Marković, kao i drugi koji su usvojili Marksovu teoriju, veruje da kapitalizam mora propasti, jer sve veća koncentracija i akumulacija kapitala neprestano smanjuje broj krupnih kapitalista, a povećava broj proleterisanih radnika, što stvara povoljne uslove za socijalnu revoluciju.¹⁵⁶ Ujedinjena omladina srpska, u kojoj je Vladimir Jovanović bio jedan od osnivača i vodećih ideologa,¹⁵⁷ govorila je o

152 O čemu par meseci kasnije Svetozar Marković piše Vladimiru Jovanoviću u pismu u kome naglašava da je „socijalista, čovek koji odriče samu osnovu države“. Vid. V. Jovanović, *Uspomene*(1920/1988),273.

153 Svetozar Marković, „Poslednja reč g. V. Jovanoviću“, *Pančevac* 80, 87, 88 (18/30. oktobar; 2/14. decembar; 6/18. decembar 1870), (Beograd, 17/29. septembar 1870), *CD*, 4, 50.

154 „Masa radničkog srpskog naroda živi i eksploatiše se svugde dosta podjednako. Ta je masa zemljodelski stalež“. Vid. Svetozar Marković, „Politični i ekonomni položaj radničkog staleža u Srbiji“, [Org. na ruskom, *Narodno djelo*; prev. u:*Pančevac* 64, 65 (9/21, 13/25. avgust 1870)] *CD*, 2, 79. Na ovaj tekst odgovara Vladimir Jovanović [Mnozina], „Nedajmo se razjediniti“, *Srbija* 69 (19. jun/1. avgust 1870), *CD*, 2, 232–236.

155 Svetozar Marković Milici Ninković (12/24. jul 1871), u Jovan Skerlić, *Svetozar Marković – njegov život, rad i ideje*, 2. izd, Beograd 1922, 144–145; *CD*, 5, 142.

156 Ovo, naravno, nije dokazano. Zadugo je predstavljalo mesto velike borbe između marksista i njihovih kritičara. Vid. S. Jovanović, „Marks“, *SD* 10, 239 i dalje.

157 Da se u Beogradu smatralo da je Omladina „isključivo delo dvojice fantasta, Miletića i Vladimira Jovanovića (saurednici), koje neće opstati vid. Vasilije, Krestić *Austrougarska građa o Ujedinjenoj omladini srpskoj*, Matica srpska, Novi Sad 2015. Beogradski generalni konzul Lenk (August Lothar Lenk von Wolfsberg) ministru spoljnih poslova baronu [grofu od 1868] Bajstu (Friedrich Ferdinand Freiherr von Beust) šalje traženi detaljniji izveštaj o Ujedinjenoj omladini, Beograd, 8. decembar 1866 [Arhiv Vojvodine, Izveštaji beogradskog konzula br. 69 iz 1866, fotosnimci, 989–993], 85.

srpskom narodu kao jedinstvenoj istorijskoj grupi.¹⁵⁸ S druge strane, Svetozar Marković je naglašavao da je srpski narod podeljen na klase, tj. uže grupe sa suprotnim interesima.¹⁵⁹ Kritika Svetozara Markovića izazvala je krizu u Ujedinjenoj omladini srpskoj.¹⁶⁰ Na Petoj omladinskoj skupštini u Novom Sadu (1870) Svetozar Marković i „mlađi prijatelji“ pokušali su da preuzmu vođstvo i priklone Omladinu Internacionali, u čemu nisu uspeli, ali je njihova argumentacija izvršila uticaj. Na Markovićeve optužbe odgovarao je uglavnom Vladimir Jovanović. Svetozar Marković pismeno izaziva Vladimira Jovanovića na svojevrsan javni dvoboj: „Da bi se to već jednom izvelo na čistinu, ja ti predlažem ovakav megdan: da napečatamo [objavimo, odštampamo] ovu našu prepisku, pa neka sva Srbadija sudi, na čijoj je strani pravda i istina! Smeš li? Ako smeš, onda mi javi, pa da izaberemo u Beogradu ili N. Sadu po jednoga zamenika svaki [sekundanta], pa da im pošljemo naša pisma neka ih oni pečataju. Ako to ne smeš, onda znaj da te beskonačno prezirem“.¹⁶¹ U vatri polemike stekao se utisak da se Vladimir Jovanović „bori za nacionalizam u njegovom najisključivijem smislu, a Marković za socijalizam, takođe u njegovom najisključivijem smislu“.¹⁶² Slobodan Jovanović zaključuje da je ova polemika dobila izgled jednog sudara nepomirljivih ideja i izazvala veliki potres u životu Omladine, koji je bio i jedan od uzroka njenog raspada.¹⁶³

Vladimir Jovanović je, kao i Alimpije Vasiljević, verovao da je srpski narod pre vizantijskog uticaja živeo u slobodnim zajednicama, a da je monarhiju usvojio od Vizantije: „Starinsko, ili pravo srpsko uređenje države jeste demokratsko, tj. sastoji se u ovome: da narod sam sobom upravlja, na osnovu pravne jednakosti, ravnopravnosti sviju članova svojih [...] srpsko društvo u svome starinskome ili pravome obliku predstavlja se savezom malih republika“.¹⁶⁴ Alimpije Vasiljević, bivši student Kijevske duhovne akademije, oštrij je, međutim, prema crkvi: „Kad su se Srbi doselili u ove zemlje, u kojima se danas nalaze, oni su sklopili društveni život na osnovama čisto demokratskim. Svako pleme sastavljalo je za se `županiju` ili `štat` i upravljalo se po svojim porodičnim običajima [...], sve te županije sastavljale su jednu celinu – srpsku državu, koja je imala svoju glavnu narodnu skupštinu, u kojoj su bili zastupljeni opšti interesi sviju županija – celog naroda srpskog. [...] U tu demokratsku upravu narodnu unelo je grčko duhovenstvo u IX v. sasvim drugačiju upravu crkve, koja je sklopljena po načelima vizantijskim, to jest, upravu jerarhijsku. Ta jerarhijska uprava crkve nije odgovarala demokratskom duhu naroda srpskog“.¹⁶⁵

Vasiljevićevo novo i neobično tumačenje srpske istorije s pravom opovrgava, u svom temeljnom kritičkom prikazu, konzervativac, istoričar Čedomir Mijatović, koji ukazuje da je nedovoljno upućeni čitalac „gotovo preneražen novošću istorijske metode i tumačenjem naše istorije savršeno protivnom

158 Up. A. Stojković, *Filozofski pogledi Vladimira Jovanovića* (1972), 113.

159 S. Jovanović, „Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera“ (1964), *SD* 12, 551; „Svetozar Marković“ (1903), *SD* 2, 115–126; Čedomir Popov, „Svetozar Marković“, *Istorija srpskog naroda* VI-1, SKZ, Beograd 1981–1983, 323.

160 S. Jovanović, „Svetozar Marković“ (1903), *SD* 2, poglavlje „Njegova kritika omladine“, 115–126.

161 Svetozar Marković Vladimiru Jovanoviću (Cirih, 4/16. jul 1870), *Straža* 1 (1878), 355–359, *CD*, 2, 173; *CD*, 3, 3–53. Pisanje ovih dugačkih polemičkih tekstova u kojima se često pozivaju na svoje razgovore i događaje iz prethodnih godina, nesumnjivo je bilo veoma iscrpljujuće.

162 Isto.

163 S. Jovanović, „Vladimir Jovanović“ (1948/1961), 97.

164 V. Jovanović, *Osnovi snage* (1870), 39 i dalje.

165 Alimpije Vasiljević, *Istorija narodnog obrazovanja kod Srba*, 1, Državna štamparija, Beograd 1867, 60–61; 65. Alimpije Vasiljević uzima za osnovu svoje teorije učenja Drejpera i Bekla (Boklj, Bokl) čija se dela kasnije i prevode. Vid. Džon Uiljim Dreper [John William Draper], *Istorija umnog razvića Jevrope*, 1 (prev. Mito [Dimitrije - Mita] Rakić sa londonskog izdanja [1864] prvo u *Vili* 1868), Srpsko učeno društvo, Beograd 1871, [*History of the Intellectual Development of Europe*, (Harper and Brothers, New York 1862) Bell and Daldy, London 1864]; Henri Tomas Bekl (Henry Thomas Buckle), *Istorija civilizacije u Ingleskoj*, 1–5, prev. Božidar Knežević, Kolarčeva zadužbina, Beograd 1891, (*History of Civilization in England*, 2 vols, John W. Parker & Son, London 1857–61).

običnim pojmovima“.¹⁶⁶ S druge strane, ovo stanovište kritikuje i Svetozar Marković, pozivajući se na činjenice i prilike svima dobro poznate u to vreme, kao što je hijerarhijska organizacija porodice: „Plemensko stanje naroda, to je stanje predržavno, patrijarhalno. Tip društvenog uređenja kod patrijarhalnog naroda, to je porodica. Tip društvenog uređenja u demokratskoj republici, to je asocijacija. U porodici vlada načelo starešinstva već po samom stroju njenom, pleme je skup porodica i među porodicama jednoga plemena vazda se ističe jedna najodličnija po bogatstvu i sili, iz te porodice prirodna stvar izilazi starešina plemena – župan. G. Jovanović svugde u svojim spisima veli da je župan bio `izborni` upravljač plemena, a ne dokazuje to ničim [...] Rekao sam da je slika patrijarhalne države porodica. U porodici vlada onaj koji je najstariji; on se doduše savetuje sa svojim `mlađima`, ali samo da čuje šta oni misle, u stvari, on ima rešavajući glas i kad on što rekne, `u mlađega pogovora nema` već se mora izvršiti [...] Starešina kuće predstavnik je cele porodice pred spoljašnjim svetom i ponos cele porodice zahteva da njen starešina bude što poštovaniji i viđeniji u družini. Ovakve patrijarhalne pojmove prenosi narod od porodice na državu. On u njoj vidi veliku porodicu, u vladaru kućnog starešinu, koji se vazda sa ljubavlju brine o sreći i napretku svakog člana porodice. S kakvim poverenjem i danas uskliče srpski seljak: `teraću te do knjaza!` kad mu je kakva nepravda učinjena i nikad i ne pomišlja da mu knez neće udeliti pravdu. U narodnim pismama svugde se vidi ovakav patrijarhalan pogled na državu ili upravo na vladara i svu gospoštinu što je oko njega. Ja ne bi toliko govorio da pobijem vaše mišljenje o demokratskom duhu srpskog naroda, kad to ne bi imalo sveze s vašim celim političkim radom u našoj književnosti. Danas u Srbiji srpski narod ima takve iste patrijarhalne pojmove o vladaru i dinastiji kao i u XIV veku“.¹⁶⁷

Svetozar Marković oštro i efektno kritikuje romantičarski liberalni patriotizam: „V. Jovanović, pošto je osnove srpske snage i veličine sveo na psihološka svojstva Srbina, i tu nam ne daje ničega što bi imalo naučne vrednosti. On jednako gleda kroz ružičaste naočare na svu srpsku istoriju i na sve što je `srpsko`. Kod njega su Srbi ovejani demokrati još u sedmom stoleću i sve što se posle događa među njima nedemokratsko, to je sve `stran uticaj` kao da je ceo svet u to doba bio pokvaren osim jedinih Srba“.¹⁶⁸ Marković prebacuje Jovanoviću da ima gledišta kakva imaju i slovenofilii u Rusiji (gde se Marković jedno vreme školovao): „U Rusiji tako gleda na ruski narod tzv. škola slavenofila. Ona, laskajući narodu, veli da je sve dobro što je od naroda, glupost i sujeverije, pravoslavlje i obožavanje cara i tome podobno. Uzani patriotizam V. Jovanovića dolazi često do takih istih patriotskih zabluda“.¹⁶⁹ Postavlja pitanje da li Jovanović stvarno misli da su Srbi i danas „puni nabijenih demokratskih ideja“.¹⁷⁰ Preporučuje mu da „pročita protokole srpskih narodnih skupština u Srbiji ili neka se razgovori sa kakvim vojvodom ili serdarom `slobodne` Crne Gore“.¹⁷¹ Pošto Jovanović, u nameri da dokaže demokratska osećanja Srba pre stranih upliva, upućuje na narodne pesme, Marković se upustio u analizu pesme „Uroš i Mrnjavčevići“. Pokazuje da kraljević Marko sudi kao pošten plemić iz XIV veka: „Marko je sin kralja Vukašina, dakle član krupne vlastele, i pisar carev. On presuđuje spor o carstvu između svojih rođaka i careva sina i kao veran vazal presuđuje u korist prava nasledstva zakonite dinastije. A narod? Narod se tu i ne spominje“.¹⁷²

166 Čedomilj Mijatović, „Istorija narodnog obrazovanja kod Srba. Državna štamparija. Beograd 1867“, *Glasnik Srpskog učenog društva* 23 (1868), 255.

167 Svetozar Marković, „Kritika na Mladu Srbadiju“, *Pančevac* 68–77 (30. avgust/11. septembar, 3/15, 6/18, 10/22, 13/25, 17/29, 20. septembar/2. oktobar, 27. septembar/9. oktobar 1870), (Beograd, 17/29. septembar 1870), CD, 4, 25.

168 Svetozar Marković, „Mlada Srbadija. List Ujedinjene omladine srpske za književnost i nauku. Izdaje ujedinjena omladina srpska“, [(Cirih, 10/22. jun 1870), *Pančevac* 48–51 (14/26, 18/30, 21. jun/2. jul, 25. jun/7. jul 1870)], CD, 2, 128.

169 Isto.

170 Isto.

171 Isto, 129.

172 Isto, 129. U originalu: „O narodu se tu i ne spominje“.

Iako je Markovićeve argumentacije rečita i ubedljiva, ispušta se iz vida tako značajna i dobro poznata komponenta u srpskom karakteru kao što je naglašeni individualizam. Osim toga Marković pod narodom ne podrazumeva ceo narod sa svim društvenim redovima, profesijama i različitim grupama. Za Markovića je narod samo tzv. narodna masa.

Svetozar Marković prelazi i na kritiku države: „Ja sam pokušao u pismu da objasnim g. Jovanoviću da [...] ima socijalista (ja upotrebljavam ovaj izraz za sve socijalističke i komunističke škole bez razlike) koji se služe državom kao polugom da pokrenu društveni preobražaj; ali moralan princip na kome sve socijaliste hoće da preobrazu društvo: bratstvo, isključuje suštastvene ustanove suvremene organizacije društvene – države“.¹⁷³ Vladimir Jovanović ukazuje na protivrečnosti u Markovićevim stanovištima: „Koliko su zdravi pojmovi Svetozara Markovića o državi, to se jasno ogleda i u onoj nelogičnosti, sa kojom on prvo `odriče samu osnovu države`, pa onda ipak hoće `opštu zadrugu`, što u stvari i država znači i sa kojom odbacuje ustanovu vlade, pa ipak traži `poverenike` za vršenje narodnih poslova, kao da takvi poverenici ne bi, u stvari, značili ono isto, što i vlada znači! Povrh svega toga on govori da je `srpski narod nerazvijen` i da su `zakoni i ustanove koje narod uvodi` ogledalo njegove `gluposti`; pa ipak hoće da se `narodni poslovi vrše onako, kako sam narod nađe za dobro`“.¹⁷⁴

Vladimir Jovanović u svojim *Uspomenama* opisuje kako je Gligorije Geršić, liberal i član Omladine koji se u početku suprotstavljao socijalistima, već na skupštini u Vršcu (1871), „obrnulo list“ prema mladim socijalistima i doprineo daljem urušavanju rada Omladine (a kasnije kad su postali radikali, bio njihov vodeći pravnik).¹⁷⁵ Zaključuje da su ideje Omladine ipak trijumfovale, o čemu najbolje svedoče sami socijalisti (ranije liberali), koji su se „prerušili u radikale“ i u svoj politički program uneli demokratsko-nacionalistička načela za koja su se zalagali liberali u Ujedinjenoj omladini srpskoj.¹⁷⁶

Slobodno tržište i protekcionizam

Jovanovićevi osnovni principi slobode i pravde prisutni su i u njegovim ekonomskim gledištima. Kao i u drugim slučajevima, razlikuju se njegovi teorijski postulati od praktičnih. U početku je akcenat stavljao više na svoje teorijsko uverenje (1863),¹⁷⁷ a kasnije (pre 1880) na neophodnu zaštitu privrede u konkurenciji država.¹⁷⁸ Smatra da je slobodna trgovinska razmena (ekonomski liberalizam) ideal koji ne treba apsolutizovati (sad i ovde), već postepeno ostvarivati.¹⁷⁹ Naglašava da treba štiti našu privredu kao što velike sile (npr. susedna Austrougarska) štite svoju: „pod zakriljem protekcije industrije svih civilizovanih naroda dobile [su] snage koliko im je trebalo da bi se uspešno borile protiv suparničkih industrija na međunarodnom tržištu“.¹⁸⁰

173 Svetozar Marković, „Poslednja reč g. V. Jovanoviću“, *Pančevac* 80, 87, 88 (18/30. oktobar; 2/14. decembar; 6/18. decembar 1870), (Beograd, 17/29. septembar 1870), *CD*, 4, 50.

174 V. Jovanović, *Uspomene*(1920/1988),272, 274.

175 Isto, 279–280. Up. Svetozar Marković, „Pred omladinsku skupštinu“, *Radenik* 27, 28 (3/15, 7/19. avgust 1871), *CD*, 5, 102–108; Program rada 6. omladinske skupštine u Vršcu, Izveštaj Godišnjeg odbora UOS; Izveštaj o omladinskoj skupštini u Vršcu (15/27. avgust 1871) u S. Marković, *CD*, 5, 167–172; S. Marković, „Sa omladinske skupštine“, *Radenik*, 34, 35, 37 (21. avgust/2. septembar, 24. avgust/5. septembar, 28. avgust/9. septembar 1871),*CD*, 5, 136–140.

176 V. Jovanović, *Uspomene*(1920/1988),276.

177 Vladimir Jovanović, „Uvod“ u: Vilhelm Rošer [Wilhelm Roscher], *Sistem narodne privrede, 1, Osnovi narodne privrede*, Državna štamparija, Beograd 1863, [*System der Volkswirtschaft*, 1. Band: *Grundlagen der Nationalökonomie*, J.G. Cotta, Stuttgart 1854], 4.

178 O razvoju ekonomskih gledišta Vladimira Jovanovića vid. više u Boško Mijatović, „Vladimir Jovanović, nepokolebljivi liberal“, u: V. Jovanović, *Izabrani spisi*, Službeni glasnik, Beograd 2011, 12–19.

179 V. Jovanović, *Uspomene*(1920/1988),443.

180 Vid. nepovoljne odgovore na traženo mišljenje o trgovačkom ugovoru sa Austrougarskom Glavnog trgov-

Liberalna vlada na čelu sa Jovanom Ristićem, u kojoj je Vladimir Jovanović bio ministar finansija, bilaje odlučno protiv trgovinskog ugovora sa Austrougarskom (najveća povlašćenost bez uzajamnosti).¹⁸¹ Smatrala je da Austrougarska namerava da ekonomskim potčinjavanjem izigra tek postignutu međunarodnu nezavisnost Srbije i bila je spremna da vodi carinski rat. Austrougarska diplomatija je Vladimira Jovanovića smatrala svojim glavnim protivnikom u vladi.¹⁸² Zbog trgovinskog ugovora sa Austrougarskom, Ristićeva vlada je na kraju i podnela ostavku (14. oktobar/2. novembar 1880).¹⁸³ Slobodan Jovanović zaključuje da predmet spora može biti da li je Srbija mogla da vodi carinski rat, ali je nesporno da vođenje nacionalne politike (oslobođenje i ujedinjenje) Austrougarska nije dopuštala, što se potvrdilo kada je radikalna vlada kasnije pod kraljem Petrom, ušla u carinski rat sa Austrougarskom.¹⁸⁴ Treba imati u vidu da je ekonomska vezanost Srbije za Austrougarsku u to vreme neuporedivo veća od naše današnje ekonomske zavisnosti od Evropske unije. U vreme pred izbijanje carinskog rata izvoz i uvoz Srbije je neposredno i posredno (prevozom preko teritorije) bio potpuno (80–90%) upućen na Austrougarsku (do 1906).¹⁸⁵ Za postizanje svojih političkih ciljeva Austrougarska se obično koristila ekonomskim uslovljavanjima i blokadama (u stvari, sankcijama), pod različitim izgovorima (sanitarni problemi, karantin itd), izazivajući unutrašnji pritisak privrednika na vladu (zbog ogromnih gubitaka).¹⁸⁶

Princip sklapanja trgovinskih ugovora jasno je obrazložen u *Uspomenama* Vladimira Jovanovića, gde ukazuje da Srbija treba da zaključi ugovore sa raznim zemljama, da bi se izbeglo da „jedna jedina sila postane opštim komisarom svih drugih sila“.¹⁸⁷ Ugovori najbolje mogu da utvrde solidarnost nacionalnih interesa kada su oslonjeni na „uspomene rase, na etnografske veze i na religiozna osećanja. Eto zašto je Srbija oduševljena najživljom željom da zaključi sa Rusijom prvi trgovinski ugovor koji bi poslužio kao obrazac koji druge države ne bi mogle da ne usvoje“.¹⁸⁸ Sasvim je jasno, dakle, da ekonomiju ne sagledava apstraktno, već u realnom istorijskom svetu, gde ona nije samodovoljna kao kada se teorijski razmatra, već traži oslonac u drugim, pre svega političkim interesima zasnovanim na političkom iskustvu.

U godinama nakon ostavke liberalne vlade (1880), zbog kritike nove vlade u *Novom veku*, Vladimir Jovanović i Stojan Bošković protivzakonito su penzionisani (suprotno članu 37. *Zakona o činovnici-*

ačko-zanatskog odbora i beogradske carinarnice u: Đorđe S. Nešić (ministru) Vladimiru Jovanoviću (Beograd, 27. april /9. maj 1879), IAB, UGB, 1879, K-1807, 558; koncept odgovora carinarnice IAB, UGB, 1879, K-1809, 302. Vid. V. Jovanović, *Uspomene* (1920/1988), 444–445.

181 Vladimir Jovanović je drugi put bio postavljen za ministra finansija 5/17. juna. 1880. godine.

182 S. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, 2, SD 5, 28.

183 Ostavku su podneli svi članovi vlade: Jovan Ristić, Radivoje Milojković, Alimpije Vasiljević, Vladimir Jovanović, Jovan Avakumović, uključujući oficire, ministra vojske, Jovana Miškovića i ministra građevina, Stevana Zdravkovića. Vid. V. Jovanović, *Uspomene* (1920/1988), 441, 453. Up. S. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića II*, SD 5, 41. Jedan prepis teksta ostavke ostao je kod Vladimira Jovanovića, koji je njen tekst preneo u svoje *Uspomene*. Vid. IAB, LFVJ, K-1/I, 3; V. Jovanović, *Uspomene* (1920/1988), 453. Up. S. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, SD 5, 37–43.

184 S. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, 2, SD 5, 28.

185 Dimitrije Đorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more i Konferencija ambasadora u Londonu 1912*, S. Jović, Beograd 1956, 4.

186 Naredna, naprednjačka vlada, sklopila je trgovinski ugovor sa Austrougarskom (24. april/6. septembar 1881), kao i politički sporazum (oročen na deset godina), Tajnu konvenciju, na Vidovdan (16/28. jun 1881), deset dana nakon sklapanja Trojecarskog saveza u kojem su velike sile, Rusija, Nemačka i Austrougarska, izvršile podelu sfera interesa na Balkanu (6/18. jun 1881), što je imalo dugotrajne posledice na srpsku politiku. Vid. analize Tajne konvencije u: S. Jovanović, „Milan Piroćanac“ [1910], SD 2, 333–340; *Vlada Milana Obrenovića*, SD 5, 58–66; „Trojecarski savez i Srbija“ [1923], SD 11, 432–435.

187 V. Jovanović, *Uspomene* (1920/1988), 443.

188 Isto, 445 i dalje.

ma),¹⁸⁹ zbog čega se Vladimir Jovanović obratio knezu Milanu.¹⁹⁰ U pismu ističe da u vreme kada je bio u vladi nije na takav način odnosio prema opozicionim političarima: „kad sam imao čast da budem u blizini prestola, ja sam bez rezerve ispovedao uverenje da se samo združenom snagom inteligentnih patriota može dati viši polet našem narodnom napretku, te da je u opštem interesu da se svaki dar i svaka sposobnost, bez razlike političke boje, upotrebe za državnu službu; i da se niko ne goni protivno zakonu i nepravедno“.¹⁹¹

Slobodan Jovanović beleži da su Vladimir Jovanović i Stojan Bošković pokušali da od Ristića otcepe stare liberale (liberale iz 1858), ali da je taj pokušaj trajao kratko i da su u jesen 1881. godine svi liberali opet zajedno. Osnivali su Družinu za potpomaganje srpske književnosti (formalno osnivanje Narodne liberalne stranke) i pokrenuli list *Srpska nezavisnost*. Već samo ime lista govorilo je da se bore protiv potčinjavanja Srbije Austrougarskoj.¹⁹²

Pre ponovnog odlaska u inostranstvo (1886) Vladimir Jovanović je bio predsednik Srpskog učenog društva (1883–1886). Sve vreme naprednjačke vlade predmet njegove kritike, kao nekadašnjeg ministra finansija, bili su zajmovi u inostranstvu.¹⁹³ Od ruske diplomatije (ruski poslanik Persijani [Александр Иванович Персиани]) dobio je poverljiv izveštaj (V. Zavackijev izveštaj) o iznosima provizija („bakšiša“).¹⁹⁴ „Bonutovu aferu“, uključujući i pitanje pouzdanosti ovog izveštaja, kasnije detaljno razmatra Slobodan Jovanović.¹⁹⁵ Vladimira Jovanovića posetio je (1883) ruski istoričar Lamanski (Владимир Иванович Ламанский), koga pre toga nije video čak 20 godina, i otkrio mu da postoji *Tajna konvencija* koju je kralj Milan sklopio sa Austrougarskom na Vidovdan, 16/28. juna 1881. godine. Vladimir Jovanović svedoči o audijenciji kod kralja Milana posle Timočke bune (1883), kada je kralj o Svetoandrejskoj skupštini (toliko važnoj za liberale) imao da kaže samo sledeće: „Da je Karađorđević 1858. godine odvažno branio presto i pokazao čvrstu pesnicu svojim političkim protivnicima, on bi i danas bio na prestolu“.¹⁹⁶ U vezi sa porazom u srpsko-bugarskom ratu (1885), Jovanović zaključuje da je spoljna politika kralja Milana, „poduprta na Tajnu konvenciju“, dovela do Slivničke katastrofe.¹⁹⁷ Upućuje da je sa diplomatskog gledišta srpsko-bugarski rat rasvetljen u studiji njegovog sina, Slobodana Jovanovića.¹⁹⁸

Crkva i deizam

Vladimir Jovanović je Gledstona smatrao za najvećeg državnika, a Švajcarsku idealnom demokratijom. Za razliku od svojih uzora, liberalizam i religiju, međutim, nije povezivao onako kako su oni bili povezani kod Gledstona (autora teoloških rasprava) i drugih engleskih političara, ili u švajcarskim-

189 Politička sloboda činovnika štitila se garancijom da neće ostati bez posla i da neće biti namerno unižavani nižim poslovima, sa ciljem da sami napuste posao.

190 V. Jovanović, *Uspomene*(1920/1988),466.

191 Vid. pismo u: Isto, 466–467. U *Uspomenama* navodi i primere.

192 S. Jovanović, „Novo uređenje stranaka“, *Vlada Milana Obrenovića*, SD 5, 129, 130. Ovaj događaj nije opisan u *Uspomenama* Vladimira Jovanovića.

193 V. Jovanović, „Era stranih zajmova u Srbiji“, *Izabrani spisi*, 467–484.

194 Izveštaj u celini (u francuskom originalu i u prevodu) nalazi se u njegovim *Uspomenama* (sa imenima i iznosima), što spominje i Slobodan Jovanović („taj prepis nalazi se u njegovim hartijama“). Kopije Zavackijevog izveštaja imali su i Živan Živanović (prijatelj Vladimira Jovanovića, šurak pukovnika D. Dimitrijevića Apisa) i general Sava Grujić (tast Jovanovićevog rođaka, generala Vojina Čolak-Antića), dok je original predat srpskoj Državnoj arhivi (kad je upravnik bio Mihailo Gavrilović). Vid. V. Jovanović, *Uspomene*(1920/1988),457–464. Ovaj izveštaj objavio je pod pseudonimom „MonAmi“ Tasa Ivković (železnički činovnik), *Bomba*, 1889.

195 S. Jovanović, „Bontuovo mito“, *Vlada Milana Obrenovića*, SD 5, 112–119.

196 V. Jovanović, *Uspomene*(1920/1988),472.

197 Isto.

198 S. Jovanović, *Srpsko-bugarski rat*, M. Stajević, Beograd 1901.

kantonima. S druge strane, iako ne vidi vezu između slobode i religije, nije ni ateista. Vladimir Jovanović je religiju, pod kojom je obično podrazumevao crkvu,¹⁹⁹ smatrao za „nešto prolazno, privremeno u društvu“, što će „prirodnim napretkom duhova, mirnim naučnim i filozofskim osvojenjem, malo po malo nestati sa pozornice čoveštva,“ ustupajući pred „svetlošću istine koja sija po svemu svetu umnosti“.²⁰⁰ Za razliku od Svetozara Markovića, Jovanović nije ateista, već kao Dositejev sledbenik, a po uzoru na volterovsko prosvetiteljstvo, hrišćanski deista, koji odbacuje ispovest, ali veruje u „filozofsku ideju o Bogu i čovečanstvu“ i u besmrtnost duše.²⁰¹ Ima, za današnje pojmove naivnu, veru u nauku, puno poverenje u tekstove prosvetitelja i zapise Vuka Karadžića, kao i uproščeno shvatanje teologije, sa antireligioznim gledištima i netačnim podacima koji se mogu naći npr. kod Drejpera, odakle su prešli u opšte obrazovanje i ostali kao opšte predrasude do današnjih dana.²⁰² Iako kritičar crkve, Vladimir Jovanović, međutim, hvali pravoslavlje, shvaćeno kao svetosavlje, zasnivajući ga na principima slobode i pravde. Drugim rečima, za Vladimira Jovanovića i svetosavlje je zasnovano na liberalizmu, odnosno, potpuno je obrnuo načela starog tradicionalnog patriotizma, koji je svoje utemeljenje imao u crkvi. Umesto u crkvi ukorenjenog patriotizma, na liberalizmu zasniva nacionalizam, koji bi potom trebalo da utemelji svetosavlje. U duhu vere u trojstvo slobode, nauke i nacije, Vladimir Jovanović izražava nadu u nerazrušivi „oltar za pričešćivanje srpskih duhova idejama slobode i pravde, na krilima kojih se nauke uznose do istine, pa na istini osnivaju snagu, napredak i veličinu naroda“.²⁰³ Vladimir Jovanović je, u stvari, sasvim dosledno izvršio unutrašnju dekonstrukciju osnovnih srpskih kulturnih, političkih i nacionalnih ideja i obrazaca: umesto Božije milosti – narodna suverenost, umesto crkve – naučni pozitivizam, umesto tradicije – liberalizam, umesto naroda okupljenog oko crkve i predanja – nacija zasnovana na liberalnoj ideji slobode za sve pojedince i narode.²⁰⁴

Vladimir Jovanović je vaspitavan u vreme kada se u potpunosti poštovala crkva. Verski poredak je bio utvrđen u državi knjaza Miloša: slavili su se svi praznici iz liturgijskog pravoslavnog kruga praznika, postili svi postovi, učestvovalo se u crkvenim službama subotom, nedeljom i praznicima. Kako zapisuje Slobodan Jovanović, po povratku Vladimira Jovanovića sa studija iz Nemačke, Dimitrije Matić se tokom njihovih rasprava „hvatao za glavu“ i ponavljao: „Vladimire, pa ti si postao bezbožnik!“. Slobodan Jovanović komentariše da Vladimir Jovanović „nije bio bezbožnik u pravom smislu reči, ali ne može se tvrditi ni da je bio religiozan. [...] U crkvu je išao samo kad je morao. Crkvenim obredima nije nalazio nikakva razloga“.²⁰⁵ Dimitrije Matić nije mogao da prihvati materijalizam i deizam naredne generacije, ali nije bio ni baštinik pravoslavne (vizantijske) teologije, već je zastupao hegelovsko-mišleovsko idealističko (protestantsko) hrišćanstvo.²⁰⁶ Fenomen ateizacije inteligencije u Srbiji posebno je pitanje.²⁰⁷ Vladimir Jovanović je celog života bio blizak sa crkvenim ljudima, posebno sa srpskim mitropolitom Mihailom (koji mu je obezbedio kontakte za prve sastanke u Engleskoj) i šabačkim i niškim vladikom Jeronimom

199 S. Jovanović, „Vladimir Jovanović“ (1948/1961), 83.

200 PR, 493–494; „Socijalizam ili društveno pitanje“ (1873), 17.

201 Isto, 131, 266–267. Upor. S. Jovanović, „Vladimir Jovanović“ (1948/1961), 82–83; LFVJ, K-1/I, 13, V. Jovanović, „Poslednja želja i naredba (27. maj/9. jun 1907). A. Stojković, *Filozofski pogledi Vladimira Jovanovića*, 26–27, 52, 88.

202 [Vladimir Jovanović], „Prostačke zablude, predrasude, praznoverice od jednog člana Matice Srpske“, *Srpski letopis* (za 1867, 1868, 1869) 41/112 (1871), 312.

203 V. Jovanović, *Uspomene* (1920/1988), 274, 495.

204 O deizmu Vladimira Jovanovića vid. A. Stojković, *Filozofski pogledi Vladimira Jovanovića*, 25.

205 S. Jovanović, „Vladimir Jovanović“ (1948/1961), 83.

206 Vid. više u Boris Milosavljević, „Dimitrije Matić. Navodni prelaz sa hegelovstva na naturalizam“, *Theoria* (1/2015), 103–151.

207 O fenomenu ateizacije srpske inteligencije vid. u: B. Milosavljević, „Kulturni i politički obrazac: pamćenje i zaborav“, *Letopis Matice srpske* 93/ 6 (jun 2014), 794–800.

(politički opredeljenima za liberale, koji su bili rusofili, za razliku od naprednjaka [do prve vlade Stojana Novakovića]). Kao što je liberalni patriotizam (iako ima prepoznatljiv prenatlaženi patos) često teško razlikovati od starog, tradicionalnog nacionalnog osećaja, tako i sasvim lični izraz religioznosti Vladimira Jovanovića nije jednostavno razlikovati od tradicionalne religioznosti. Njegove reči ostavljaju utisak duboko pobožnog čoveka: „Kao što sam skromno živeo, tako želim i da se skromno sahranim, kad bude bila Božija volja, da ovaj svet zamenim drugim“.²⁰⁸ Može biti da je teorijski bio deista, a praktično pravoslavan. Nije pripadao (nema nijednog podatka), kao ni drugi političari Liberalne stranke, tajnim udruženjima (masoni i sl), čije članstvo u predratnom Beogradu, u stvari, i nije bila tajna.²⁰⁹

Patrijarh Dimitrije u pismu Slobodanu Jovanoviću izražava žaljenje što nije mogao da bude na opelu Vladimira Jovanovića, pošto nije bio u Beogradu: „Veoma žalim što ste izgubili dobroga Vam roditelja. Dvojako žalim taj po Vas i Vaše tužan događaj i ujedno po mene nezgodan slučaj da mu lično ne budem na opelu [...] Bog da prosti dobroga g. Vladu, a Vama i Vašima mnogo života i zdravlja i moj blagoslov“.²¹⁰ Opelo Vladimiru Jovanoviću u Sabornoj crkvi služili su vladika šabački Jefrem Bojović (brat vojvode Petra Bojovića), protojerej Stevan Dimitrijević (prvi dekan Bogoslovskog fakulteta Univerziteta u Beogradu) i parohijski sveštenik porodice Vladimira Jovanovića, beogradski protojerej Nikola D. Božić, koji je, pored ostalih besednika, održao posmrtni govor: „Kao sveštenik, ja hoću da utvrdim samo ovo: on je bio odan sin svoje crkve, retko primeran suprug, divan otac. U svom žarkom slobodoumlju on nikad nije učinio ni jednim pokretom ništa rđavo crkvi, bio je čovek pobožan i otmen; kao muž, on je imao sve supružanske vrline, kao otac on je tako lepo obrazovao svoju decu da su ona danas ponos ne samo svojim roditeljima nego i naciji. Jedini od „omladinaca“ koji su videli realizovan svoj san, on može da kaže sa Sv. Pavlom: 'Dobar rat ratovah, trku svrših; veru održah; očekujem vijenac pravde'“.²¹¹

Liberalizam, pozitivizam i nacionalizam

Vladimir Jovanović nije dosledno uskladio svoja stanovišta. O tome svedoči i njegovo mišljenje o republici i monarhiji. Može se reći da je, kao i Svetozar Marković, teorijski bio republikanac, a praktično monarhista (u smislu podržavanja volje naroda koji hoće monarhiju).²¹² Za razliku od svojih sledbenika,

208 IAB LfVJ, K-1/I, 13, V. Jovanović, „Moja želja i naredba“ (U Beogradu, 24. maja 1907).

209 Danas je to atraktivna tema, dok u predratnom Beogradu nije bila tajna, posebno za javne ličnosti. Milan Jovanović Stojimirović, koji je upućen u ovu temu, naglašava da u Liberalnoj stranci nije bilo masona: „među liberalima 1881. skoro i nema masona, jer Jov. Ristić i Vladimir Jovanović nisu bili masoni“. Vid. i Viktor Novak (da Slobodan Jovanović nije bio mason), *Autobiografija* [Izveštaj, Beograd, 18. april 1942, Arhiv Jugoslavije, Fond 100, fas. 17], Zidarske sveske [bez datuma]. Vid. i Nadežda Jovanović, „Odnos okupatora i kvistinga prema masoneriji u Srbiji 1941–1942“, *Godišnjak grada Beograda* 18 (1971), 85–86; Milan Jovanović Stojimirović, (pr. S. Ćirković po zapisima iz zaostavštine Milana Jovanovića Stoimirovića), „Fra masoni i bre masoni“ [1953], *Srpsko nasleđe; Siluete starog Beograda*, 3. izd. Prosveta, Beograd 2008. Da je „o organizaciji slobodnih zidara u Jugoslaviji napisano veoma malo stručnih radova, dok su dela o ovoj temi koja ne spadaju u naučnu istoriografiju relativno brojnija“, važi i danas. Vid. R. Gašić, „Srpski masoni između dva svetska rata kao društvena grupa“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, 5/1-3 (1998), 85–100.

210 IAB, LfVJ, K-6/VII, 1, Patrijarh Dimitrije (Pavlović) Slobodanu Jovanoviću (Beograd, 21. februar 1922).

211 „S pogreba g. Vladimira Jovanovića“, *Samouprava, organ radikalne stranke* (7. mart 1922), 2. Vladimir Jovanović je sahranjen u porodičnoj grobnici na beogradskom Novom groblju u trećoj parceli, na ulazu u groblje, sa leve strane (br. 79). Grobnica se nalazila blizu grobnica porodice Filipa Hristića i Milana Piroćanca. Grobnica je, međutim, kasnije, prekopana (spomenik srušen). Vid. S. Đokić, „Povodompredlogaopovratkuposmrtnihostatakavelikogsrpskogistoričara. Grobnica Jovanovićevaprodata“, *Politika*, 89/28170(10. mart 1992), 11.

212 Iako je kritikovao monarhiju, „Marković je bio monarhist, ako ne po svojim osećanjima, a ono po tom razlogu što je monarhiju smatrao kao praktičnu nužnost u Srbiji“, pošto monarhiju „narod hoće“ i zato što su „naše spoljne okolnosti takve da se nikakva druga forma državna ne bi trpela od strane suseda od kojih zavisimo“. Vid. S. Jovanović, „Svetozar Marković

i pored ideološke principijelnosti, ni jedan ni drugi nisu smatrali da je najpreče isterivati republikanizam na čistinu. I Svetozar Miletić, pišući povodom polemike između Svetozara Markovića i Dragiša Stanojevića (republikanac), naglašava da se njegova Srpska narodna slobodoumna stranka (u Ugarskoj) otvoreno zalaže za republiku, koja u praktičnoj politici u to vreme ne može da se sprovede: „Mi otvoreno ispovedamo da smo za republiku, ne samo u načelu, nego i u životu; ispovedamo da je monarhijsko načelo poricanje suverenog narodnog prava i poniženje naroda [...] ali u životu pod tim `znakom` vojevati, i snagu protivu predrasuda naroda i protivu dvostruki, da i stostruki Turaka voditi, bilo bi bezuspešno“.²¹³ Koliko je republikanska ideja u narodu bila slaba (za razliku od inteligencije), rečito svedoči Branislav Petronijević, koji je kao nosilac liste Jugoslovenske republikanske stranke (Ljubomir Ljuba Stojanović, Jakov Jaša Prodanović) za Valjevski okrug agitovao u predizbornoj kampanji za izbore za ustavotvornu skupštinu 1921. godine: „Prilikom agitacije u Valjevskom okrugu uvideo sam koliko je naš narod malo voljan da se ozbiljno bori za republikansku ideju. Jedva smo sastavili listu (na kojoj je većina potpisnika [u stvari] pripadala Zemljoradničkoj stranci). Na izborima lista je dobila minimalan broj glasova (oko 400) i niko nije izabran“.²¹⁴ Iako Vladimir Jovanović veruje da je republika bliža idealima slobode i izvornom duhu srpskog naroda, a monarhija tuđinska institucija koju su Srbi usvojili od Vizantije,²¹⁵ prihvata ustavnu monarhiju, jer se za nju opredelio srpski narod na Svetoandrejskoj skupštini (1858),²¹⁶ u čemu, u osnovi, sledi Macinijevu argumentaciju.²¹⁷ Smatrao je da „ustavna monarhija vredi ukoliko olakšava mirni prelaz društva iz stanja u koje ga je postavila `apsolutna vlast monarha` u stanje slobode u kome će biti gospodar od sebe, a to je, prelaz od monarhije respublički“.²¹⁸ Tada je ovaj proces upravo započeo u Francuskoj. Pošto (1871) legitimni naslednik francuskog trona, kojem je skupštinska većina (izabrana opštim pravom glasa) ponudila presto, nije prihvatio uslov (trobojnu zastavu) Francuska je postala republika (monarhista-legitimista je drugi, tj. treći predsednik sve do 1879).

Kritičko tumačenje osnovnih filozofskih postavki koje je usvojio Vladimir Jovanović, a koje daje Slobodan Jovanović, od posebnog je značaja za razumevanje razvoja srpske filozofske misli u devetnaestom i dvadesetom veku. Putevi Vladimira i Slobodana Jovanovića veoma su različiti, jer otac polazi iz starog tradicionalizma, kritikujući osnovne ideje po kojima je vaspitavan, dok sin dobija netradicionalno, liberalno vaspitanje, da bi postepeno, analizirajući i kritikujući ga, došao do sopstvene sinteze tradicije i lib-

(1903), *SD* 2, 95.

213 [Svetozar Miletić], „Srpska slobodnjačka stranka“, *Zastava* 92 (9/21. avgust 1870) u: S. Marković, *CD*, 2, 256.

214 Branislav Petronijević, „Autobiografska skica“ [*O vrednosti života*]“, *ID*, 12, 73.

215 V. Jovanović, *Osnovi snage* [1870], 39. Upor. V. Jovanović, *Les Serbes et la mission de la Serbie dans l'Europe d'Orient*, Librairie internationale, A. Lacroix, Verboeckhoven et C-ie, Paris 1870, 11–12. Vid. i D. Basta, „Liberalni patriota Vladimir Jovanović“ (2010), 45–46.

216 Osnovni podaci iz biografije Vladimira Jovanovića ne daju osnova za tvrđenje da se zalagao za dinastiju Obrenovića kao što se tvrdi u: Mihailo Marković, „Aktuelnost liberalizma Vladimira Jovanovića“, *DPVJ*, 9. Vladimir Jovanović prihvatao je monarhiju, iz istih razloga kao i Svetozar Marković, kao volju srpskog naroda. O Jovanovićevom gledištu da narod ima pravo da sam daje i oduzima dostojanstvo vladaocu, vid. V. Jovanović, *Autobiografske beleške*, štamp. Drag. Gregorića, Beograd 1936, 4; S. Jovanović, „Svetozar Marković“ [1903], *SD* 2, 95.

217 „Đenovske novine 'Nacione' saopštavaju pismo, koje je Macini 8. pr. mes. pisao kralju sardinskom. Pismo to glasi ovako: 'Gospodaru! Republikanac sam što mislim da je tako najbolje; pa kad bi pogrešio kralj, bilo bi mi jedan više povod da osuđujem monarhiju. Ali ja ljubim svoje otačstvo većma nego svoju partiju, a Vi mu, Gospodaru, možete mnogo pomoći da pobedi i opet ustane, samo ako hoćete; pak Vam pišem s italijanske zemlje'. 'Gospodaru, Vi ste jaki. Jaki ste što Vam jednoglasna volja naroda od 25 miliona duša daje silu nepobednu; jači ste nego ma koji drugi vladalac, koji sada živi u Evropi, jer ni jedan nema te ljubavi od svog naroda kao Vi'. Vid. „Jedno pismo Macinijevo“, *Srpske novine*, ur. M. Popović, 116 (3/15. oktobar 1859), 561.

218 *PR*, 550.

eralnog. Slobodan Jovanović je najdosledniji kritičar pozitivizma Vladimira Jovanovića. Osnovne postavke iznesene u toliko uticajnom *Političkom rečniku* Vladimira Jovanovića, Slobodan Jovanović je detaljno i kritički razmotrio. Neki od kritičara Slobodana Jovanovića, kao što je rečiti polemičar Krsta Cicvarić, kritikuju njegovo učenje upravo sa pozitivističkih stanovišta koja je imao i Vladimir Jovanović, ne uzimajući pri tome u obzir kritiku vladajućih scijentističkih i materijalističkih predrasuda kod Slobodana Jovanovića.²¹⁹ Kritika Slobodana Jovanovića, međutim, ide sa one strane pozitivizma, jer ukazuje na prosvetiteljske i racionalističke osnove naučnih i političkih gledišta Vladimira Jovanovića. Njena prava filozofska tema su najopštije predrasude epohe – prirodno stanje, društveni ugovor, opšta volja i prirodna prava.²²⁰

Analizirajući osnovne stavove svoga oca, Slobodan Jovanović naglašava da su Vladimir Jovanović i njegovi savremenici bili uvereni da je njihovo gledište naučno dokazano, odnosno da je njihovo političko, naučno i nacionalno ubeđenje sama pozitivna nauka. Zbog tog uverenja oni su odbacivali sve drugo što nije nauka. Pozitivizam i materijalizam, međutim, nisu nauka, već filozofski pravci. Zbog toga jedinstvo (trojstvo) nauke, slobode i nacije nije zasnovano na naučnoj, već na filozofskoj osnovi.²²¹ Pošto pozitivizam i materijalizam imaju filozofsku osnovu, onda nemaju izvesnost empirijske nauke, već filozofskog mišljenja. Slobodan Jovanović naglašava da Vladimir Jovanović i njegovi savremenici nisu uvidali da trojstvo nauke, slobode i nacije nije zasnovano na naučnoj, već na filozofskoj osnovi.²²² Slobodan Jovanović naglašava da se veza između ovih pojmova u naraštaju Vladimira Jovanovića, u stvari, održavala uz pomoć racionalističke filozofije: „Ti ljudi živeli su u jednom prelaznom dobu. Usled velikog uspeha prirodnih nauka naučni pozitivizam tada se već stao širiti, ali uticaj racionalističke filozofije još se nije prestao osećati. Osnovno merilo istine nalazilo se više u toj filozofiji nego u samoj nauci. I na primer, kad je bilo reči o sukobu između religije i nauke, pobeda se priznavala nauci iz istih onih razloga iz kojih se to činilo i u Volterovo doba, kada se sve stavljalo pod kritiku našeg od svih predrasuda očišćenog razuma“.²²³

Pravo čoveka na slobodu liberalni intelektualci izvodili su iz toga što je čovek racionalno biće, što u narednom koraku znači da bez prosvetćivanja razuma, tj. njegovog čišćenja od predrasuda, nema ni slobode. Pošto je na taj način utemeljen liberalizam pojedinca, on je proširenjem prava na slobodu na ceo narod, utvrdio i nacionalizam. Temelj teorije o jedinstvu liberalizma, pozitivizma i nacionalizma nalazi se, u stvari, u francuskoj prosvetiteljskoj filozofiji.

Slobodan Jovanović koji je obazrivo, ali kritički i temeljno, analizirao stanovišta Vladimira Jovanovića, zaključuje da se njihovi naraštaji nisu mogli razumeti: „moj naraštaj bio [je] daleko od naraštaja mog oca, i [...] uopšte ocevi i deca malo razumeju jedni druge“.²²⁴ Na primeru načina pisanja u *Srpskom književnom glasniku* Slobodan Jovanović pokazuje ovu razliku između naraštaja. U *Glasniku* su naročito polagali na kritičnost i objektivnost, koja je Vladimiru Jovanoviću i njegovoj generaciji, koja je unosila strasti u svoja uverenja, izgledala hladno i bezbojno. Iako je Vladimir Jovanović bio protiv radikalizma, odgovarala mu je strast svojstvena ispovedanju radikalnih političkih ideja, zbog čega, iako protivnik Svezozara Markovića, cenio je način pisanjavelikog Markovićeovog popularizatora, Jovana Skerlića.

Vladimir Jovanović je bioprijemčiv za ideje francuskih radikalnih levičara. Nikada, međutim, nije odstupio od liberalnog uverenja da je sloboda pravo na političku različitost. Nisumu bili prihvatlji-

219 Slobodan Jovanović, *Osnovi pravne teorije o državi*, D. Obradović, Beograd 1906, 44–45. Vid. zamerke Krste Cicvarića, „Sociologija Slobodana Jovanovića“, [1912] u: *Savremenici o Slobodanu Jovanoviću*, Pravni fakultet, Službeni glasnik, Beograd 2009, 49–50.

220 S. Jovanović, „O društvenom ugovoru“ (*Red*, 1894), *SD* 12, 175.

221 S. Jovanović, „Vladimir Jovanović“ (1948/1961), 114.

222 Isto.

223 Isto.

224 Isto, 111.

visocijalistički egalitarizam, kolektivizam i revolucionarne metode (S. Marković je apologeta „socijalne likvidacije“). Može se reći da je bio dosledan i uporan u svom aktivnom i „muškom“ liberalizmu, suprotstavljajući se s jedne strane apsolutnoj vlasti, a sa druge radikalizmu iz koga je u XX veku proizašao totalitarizam.

Boris Milosavljević

Literatura:

Neobjavljena arhivska građa

IAB, LFVJ = Istorijski arhiv Beograda, Lični fond Vladimira Jovanovića
AS, MK = Arhiv Srbije, Fond Milana Kujundžića - Aberdara

Objavljena arhivska građa

Krestić, Vasilije, Stanić, Mile, *Zapisnici sednica društva srpske slovesnosti 1842–1863*, I–II, Izdanje arhiva, SANU, Beograd 2011.

Stanić, Mile, *Građa o imenovanju prvih članova Srpske kraljevske akademije* [ASANU 7553, *Iz hartija Milana Kujundžića*], Izdanja arhiva, SANU, Beograd 2010.

Krestić, Vasilije, *Austrougarska građa o Ujedinjenoj omladini srpskoj*, Matica srpska, Novi Sad 2015.
Živeti u Beogradu 1879–1889, Dokumenta Uprave Grada Beograda, knjiga 5, Istorijski arhiv Beograda, Beograd 2007.

Mazzini's Letters to an English Family, vol. 3, ed. E. F. Richards, J. Lane Comp. Ltd, London and New York 1922, 65–67.

V. Jovanović, *Uspomene* [1988] = Jovanović, Vladimir, *Uspomene*, ur. V. Krestić, BIGZ, Beograd 1988.

Jovanović, Vladimir, „Adam Smit“ (*Pokret ekonomske misli*, IAB, LFVJ, K-2/III, 13) u: V. Jovanović, *Izabrani spisi*, priredio B. Mijatović, Službeni glasnik, Beograd 2011, (nadalje: *IS*) 519–551.

Jovanović, Vladimir, „Individualistička škola“ (*Pokret ekonomske misli*, IAB, LFVJ, K-2/III, 13) u: *IS*, 553–556.

Dimitrije Matić, *Đački dnevnik (1845–1848)*, pr. Lj. Durković-Jakšić, B. Janković, A. Masleša, Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“, Beograd 1974.

Tomandl, Mihovil, *Vladimir Jovanović, prilog kulturno-političkoj istoriji Srbije* [ASANU 14313], Istorijski arhiv u Pančevu, Pančevo 2011.

Radovi Vladimira Jovanovića (hronološki)

Jovanović, Vladimir, „Pregled naučnih, književnih i publicističkih radova“, podeljenih na naučne radove (originalne), izvode i prevode, književne i publicističke radove (originalne), ekonomske napise i spise i napise na stranim jezicima (nije potpuna bibliografija) u: Jovanović, Vladimir, *Uspomene*, pr. V. Krestić, BIGZ 1988, 512–515.

Jovanović, Vladimir, „Protest protiv isključenja inteligencije iz skupštine“, *Srpske novine* 3 (29 oktobar 1859), 13–14.

- Jovanović, Vladimir, „Uvod“ u: Vilhelm Rošer [Wilhelm Roscher], *Sistem narodne privrede, 1, Osnovi narodne privrede*, Državna štamparija, Beograd 1863, prevod V. Jovanovića, [System der Volkswirtschaft, 1. Band: Grundlagen der Nationalökonomie, J.G. Cotta, Stuttgart 1854].
- Jovanović, Vladimir, „Pristupno predavanje nauke o narodnoj privredi u Velikoj školi u Beogradu (u septembru 1863)“ u: V. Jovanović, *Za slobodu i narod* [1868]; V. Jovanović, *Izabrani spisi*, pr. B. Mijatović, Službeni glasnik, Beograd 2011, 87–94, (dalje: IS), 7.
- Jovanović, Vladimir [V. Yovanovitch], *The Serbian Nation and the Eastern Question*, Bell and Daldy, London 1863.
- Jovanović, Vladimir, „O sastavu i životu rastinja“, *Glasnik Društva srpske slovesnosti* 16 (1863), 43–106.
- Jovanović, Vladimir, „O klimatologiji“, *Glasnik Društva srpske slovesnosti* 17 (1863), [MK: Klimatologija. 1864], 1–182.
- Jovanović, Vladimir, „Srbin i srpkinja - takvi kakvi su“ [1867], *Za slobodu* [1868], 125.
- [Jovanović, Vladimir,], „Prostačke zablude, predrasude, praznoverice od jednog člana Matice Srpske“, *Srpski letopis* (za 1867, 1868, 1869) 41/112 (1871).
- Jovanović, Vladimir, „Šta je sloboda“, u: V. Jovanović, *Za slobodu i narod* [1868], (dalje: „Šta je sloboda“ [1868]), 4.
- Jovanović, Vladimir, „Naš narodni položaj. Naše narodno uzdanje“ u: V. Jovanović, *Za slobodu i narod, pokušaji Vladimira Jovanovića, člana Ujedinjene omladine srpske*, Platonova štamparija, Novi Sad 1868, [MK: Naš narodni položaj. Naše narodno uzdanje. 1864], 117–275.
- V. Jovanović, *Osnovi snage* (1870) = Jovanović, Vladimir, *Osnovi snage i veličine srpske* [preštampano iz časopisa (ilustrovani list) *Mlada Srbadija* 1–3 (1870)], Platonova štamparija, Novi Sad 1870, [IS, 163–229], [Posveta „Svome sinu Slobodanu“].
- Jovanović, Vladimir, [V. Yovanovics], *Les Serbes et la mission de la Serbie dans l'Europe d'Orient*, Librairie internationale, A. Lacroix, Verboeckhoven et C-ie, Paris 1870, 11–12.
- PR = Jovanović, Vladimir, *Politički rečnik*, A, I, Ujedinjena omladina srpska, Platonova štamparija, Novi Sad 1870, 1–84; *Politički rečnik*, A, II, UOS, Platonova štamparija, Novi Sad 1870, 85–162; *Politički rečnik*, B, Glavna knjižara srpska J. D. Lazarevića, Državna štamparija, Beograd 1872, 163–353; *Politički rečnik*, V, GKS, Državna štamparija, Beograd 1872, 355–589; *Politički rečnik*, G, D i Đ, GKS, Državna štamparija, Beograd 1873, 591–878.²²⁵
- Jovanović, Vladimir, „Socijalizam ili društveno pitanje“, *Glasnik srpskog učenog društva*, 39, 1873, [IS, 285–362], 32–34.
- Jovanović, Vladimir, „Društvena i međunarodna borba za opstanak“, *Glasnik Srpskog učenog društva*, 60 (1885), 200.
- Jovanović, Vladimir, „Privredni red i pokret u društvenom i međunarodnom životu“, *Glasnik Srpskog učenog društva*, 71 (1890), 188.
- Jovanović, Vladimir [V. Yovanovitch], *The Near-Eastern Problem and the Pan-German Peril*, Watts & Co, London 1909;
- Jovanović, Vladimir, *Autobiografske beleške*, štamp. Drag. Gregorića, Beograd 1936.
- Jovanović, Vladimir, *Izabrani spisi* (ranije objavljeni tekstovi [Srpske novine, Trgovačke novine, Zastava, GSUD i dr], dva teksta i zaostavštine), priredio B. Mijatović, Službeni glasnik, Beograd 2011.

225 Pripremio je za štampu i tri naredne sveske, E, Ž i Z. Neštampane odrednice *Političkog rečnika* nalaze se i u IAB, LFVJ.

Prevodi Vladimira Jovanovića

- Rošer, Vilhelm [Wilhelm Roscher], *Sistem narodne privrede, 1, Osnovi narodne privrede*, prevod sa nemačkog V. Jovanovića, Državna štamparija, Beograd 1863, [System der Volkswirtschaft, 1. Band: Grundlagen der Nationalökonomie, J.G. Cotta, Stuttgart 1854].
- Rošer, Vilhelm [Wilhelm Roscher], *Narodna ekonomika poljske privrede*, prevod sa nemačkog V. Jovanovića, Beograd 1871.
- Mil, Džon Stjuart [John Stuart Mill], *O predstavničkoj vladi*, prevod sa engleskog V. Jovanovića, Državna štamparija, Beograd 1876.

Radovi o Vladimiru Jovanoviću (hronološki)

- Ćorović, Vladimir, „Vladimir Jovanović“, *Srpski književni glasnik* (16. 3. 1922), 454–460.
- Jovanović, Slobodan, „Jovanović Vladimir“, *Enciklopedija Srpsko-hrvatsko-slovenačka*, ur. S. Stanojević, 2, I–M, Bibliografski zavod, Zagreb 1929, 163.
- S. Jovanović, „Vladimir Jovanović“ [1948/1961] = Jovanović, Slobodan, „Vladimir Jovanović“ [napisano u Londonu 1948; objavljeno: S. Jovanović, *Moji savremenici*, pr. Radoje L. Knežević, Avala, Vindzor 1961], *SD* 11, 81–139.
- Stojković, Andrija, *Filozofski pogledi Vladimira Jovanovića*, Matica srpska, Novi Sad 1972.
- Stojković, Andrija, *Društveno-politički pogledi Vladimira Jovanovića*, Jugoslovenski istorijski časopis (poseban otisak), 1-2 (1972).
- Stokes, Gale, *Legitimacy Through Liberalism, Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics*, University of Washington Press, Seattle and London 1975.
- Krestić, Vasilije, „Predgovor“ u: V. Jovanović, *Uspomene* [1988], 7–8.
- Bataković, Dušan, „Vladimir Jovanović – ideolog liberalizma u Srbiji“, *Nova srpska politička misao* 2-3 (1998), 235–247.
- Čavoški, Kosta, „Politički liberalizam Vladimira Jovanovića“, *Društvena i politička misao i delatnost Vladimira Jovanovića*, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 22. i 23. maja 2008 godine, ur. M. Marković, A. Kostić, SANU, Beograd 2011, (nadalje *DPVJ*), 37–45.
- Marković, Mihailo, „Aktuelnost liberalizma Vladimira Jovanovića“, *DPVJ*, 1–10.
- Stojančević, Vladimir, „Vladimir Jovanović: Evropa i istočno pitanje sredinom XIX veka“, *DPVJ*, 11–26.
- Šubert, Gabrijela, „Predstava Vladimira Jovanovića o Srbendi“, *DPVJ*, 27–35.
- Zurovac, Mirko, „Liberalizam i patriotizam (Patriotski liberalizam Vladimira Jovanovića)“, *DPVJ*, 57–91.
- Tomandl, Mihovil, *Vladimir Jovanović, prilog kulturno-političkoj istoriji Srbije* [ASANU 14313], Istorijski arhiv u Pančevu, Pančevo 2011.
- Basta, Danilo, „Liberalni patriota Vladimir Jovanović“, *Samopoštovanje i puzavost 2, Noviji tekstovi s povodom*, Službeni glasnik, Beograd 2010, 35–48.
- Mijatović, Boško, „Vladimir Jovanović, nepokolebljivi liberal“, u: V. Jovanović, *Izabrani spisi*, Službeni glasnik, Beograd 2011, 12–19.
- Milosavljević, Boris, „Liberalizam, pozitivizam i patriotizam Vladimira Jovanovića“, *Kultura* 134 (2012), 246–262.
- Žunjić, Slobodan, „Nacionalno slobodarstvo“, *Istorija srpske filozofije*, ZUNS, Beograd 2014, 154–159.
- Antonić, Slobodan, „Demokratija“ u: *Srbi (1903–1914), Istorija ideja*, Clio, Beograd 2015, 28–39.

Periodika

Srpske novine

Glasnik Srpskog učenog društva

Sloboda, La liberté

Srpska Sloboda, La liberté Serbe

Politika

Samouprava, organ radikalne stranke

Ostalo

Starija literatura

Blackstone, William, *Commentaries on the Laws of England*, Clarendon Press, Oxford, 1765–1769, 2, 2.
 Bekl, Henri Tomas [Henry Thomas Buckle], *Istorija civilizacije u Ingleskoj*, 1–5 (preveo Božidar Knežević), Kolarčeva zadužbina, Beograd 1891, [History of Civilization in England, 2 vols, John W. Parker & Son, London 1857-61].

Bošković, Jovan, „Pregled književnih radova u 90-orim knjigama glasnika“, *Glasnik SUD*, 2 (1892), 67.

Bošković, Stojan, *Istorija sveta za narod i školu*, 1, *Istorija staroga veka*, Državna štamparija, Beograd 1866; *Istorija sveta za narod i školu*, 2, *Istorija srednjeg veka (Naročito s pogledom na istoriju slovenskih naroda)*, J. D. Lazarević, Beograd 1872.

Bošković, *Matić* (1886/89) = Bošković, Stojan, *Beseda*, Svečani skup Srpskoga učenog društva (11. maj 1886) u spomen Dimitriju Matiću, Štamparija Kraljevine Srbije, Beograd 1889.

Branković, Konstantin, *Misloslovlje ili logika za mladež*, Beograd 1851.

Cicvarić, Krsta, „Sociologija Slobodana Jovanovića“, (1912) u: *Savremenici o Slobodanu Jovanoviću*, Pravni fakultet, Službeni glasnik, Beograd 2009, 49–50.

Dreper, Džon Uiljim [John William Draper], *Istorija umnog razvića Jevrope*, 1 (prev. Mito [Dimitrije - Mita] Rakić sa londonskog izdanja [1864] prvo u *Vili* 1868), Srpsko učeno društvo, Beograd 1871, [*History of the Intellectual Development of Europe*, (Harper and Brothers, New York 1862) Bell and Daldy, London 1864].

Dühring, Eugen Karl, *Kursus der National und Sozialökonomie T. Grieben*, Berlin 1873.

„MonAmi“ [Tasa Ivković (železnički činovnik)], *Bomba*, 1889.

Ruso, Žan Žak, *Društveni ugovor*, prev. T. Marković, Filip Višnjić, Beograd 1993.

Jovanović, Slobodan, „O društvenom ugovoru“ [1895], *Sabrana dela* 12, ur. R. Samardžić i Ž. Stojković, BIGZ, Jugoslavijapublik, SKZ, Beograd 1990–1991, (dalje: SD), 175–214.

S. Jovanović, „Bizmark“ [1898], *SD* 12, 209–214

Jovanović, Slobodan, *Srpsko-bugarski rat*, M. Stajević, Beograd 1901.

Jovanović, Slobodan, „Svetozar Marković“ [1903], *SD* 2, 115–126;

Jovanović, Slobodan, *Osnovi pravne teorije o državi*, D. Obradović, Beograd 1906

Jovanović, Slobodan, „Milan Piroćanac“ [1910], *SD* 2, 333–340

Jovanović, Slobodan, *Ustavobranitelji i njihova vlada (1838–1858)*, *SD* 3.

Jovanović, Slobodan, „Madame, C'est seulement...“ [1917], *Mazzini's Letters to an English Family*, vol. 3, ed. E. F. Richards, J. Lane Comp. Ltd, London and New York 1922, 67.

- Jovanović, Slobodan, „Trojecarski savez i Srbija“ [1923], *SD* 11, 432–435.
- Jovanović, Slobodan, „Druga vlada Miloša i Mihaila“ [1922, 1933], *SD* 3.
- Jovanović, Slobodan, *Vlada Milana Obrenovića*, 1, *SD* 4.
- Jovanović, Slobodan, „Marks“, *SD* 10, 213–356
- Jovanović, Slobodan, „Gledston“, *SD* 12, 16–114.
- Jovanović, Slobodan, „Nikola Pašić“, *SD* 11, 141–210.
- Jovanović, Slobodan, „On the New Machiavellism“, *The Eastern Quarterly* 4/3 (July 1951), 2–6.
- Jovanović, Slobodan, *O totalitarizmu* [1952], *SD* 12, 138–172;
- Jovanović, Slobodan, „Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera“ [1964], *SD* 12, 541–582.
- Kostić, M, „Protest episkopa Dimovića 1794. protiv širenja `volterijanskih` protivcrkvenih ideja među Srbima“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 18 (1938), 422–434;
- Kostić, M, „Štetan uticaj francuskog filozofa Baulea [Pierre Bayle] na temišvarskog episkopa Petra Petrovića“, *Glasnik istorijskog društva u Novom Sadu*, 1 (1929), 71.
- Kujundžić, Milan, „Naučna svetska skupština“, *Vila* 50 (12/24. decembar 1865), 638.
- Kujundžić, Milan, „O filosofiji u Srba“ [1868] = Kujundžić, Milan, „O filosofiji u Srba“ [*Glasnik Srpskog učenog društva* 23 (1868), 155–239 (iste godine objavljeno i kao separat, 87 stranica)] u: *O srpskoj filosofiji*, ur. I. Matić, Plato, Beograd 2003.
- Kujundžić, Milan, „Šta je i koliko je rađeno u nas na `lođici`“, *Glasnik Srpskog učenog društva*, 12/29 (1871), 266.
- Svetozar Marković i dr. Vladimiru Jovanoviću (Beograd, 10/22. oktobar 1865), *Jugoslovenski istorijski časopis* 2 (1936), 1–4, *CD*, 1, 217; S. Marković V. Jovanoviću (Peterburg 12/24. jun 1868), [AS, PO, 73, 296a], *CD*, 1, 228.
- Marković, Svetozar [Od jednog Srbina iz Kneževine], „Srpske obmane“ [*Zastava*, 116–119, (1/13–8. oktobar 1869); *Nekoliko članaka*, Pančevo 1871], *CD*, 2, 26–49.
- Marković, Svetozar, „Otvoreno pismo g. [Dimitriju] Matiću“, *Zastava* 9 (23. januar/4. februar 1870), 1, *CD*, 2, 50–62.
- Marković, Svetozar, „Mlada Srbadija. List Ujedinjene omladine srpske za književnost i nauku. Izdaje ujedinjena omladina srpska“, [(Cirihi, 10/22. jun 1870), *Pančevac* 48–51 (14/26, 18/30, 21. jun/2. jul, 25. jun/7. jul 1870)], *CD*, *CD*, 2, 128.
- Marković, Svetozar, „Politični i ekonomni položaj radeničkog staleža u Srbiji“, [Org. na ruskom, *Narodno djelo*; prev. u: *Pančevac* 64, 65 [Org. na ruskom, *Narodno djelo*; prev. u: *Pančevac* 64, 65 (9/21, 13/25. avgust 1870)] *CD*, 2, 79. Na ovaj tekst odgovara Vladimir Jovanović [Mnozina], „Nedajmo se razjediniti“, *Srbija* 69 (19. jun/1. avgust 1870) *CD*, 2, 232–236].
- Marković, Svetozar, Vladimiru Jovanoviću (Cirihi, 4/16. jul 1870), *Straža* 1 (1878), 355–359, *CD*, 2, 171.
- Marković, Svetozar, „Poslednja reč g. V. Jovanoviću“, *Pančevac* 80, 87, 88 (18/30. oktobar; 2/14. decembar; 6/18. decembar 1870), (Beograd, 17/29. septembar 1870), *CD*, 4, 53.
- Marković, Svetozar, „Kritika na `Društvenu i političku borbu u Evropi` [polemika sa Dragišom Stanojevićem]“, [(Karlovcima 24. jul/5. avgust 1870) *Pančevac* 60–65 (26. jul/7. avgust, 30. jul/11. avgust; 2/14, 6/18, 9/21. avgust 1870)] *CD*, 2, 146.
- Marković, Svetozar, Milici Ninković (12/24. jul 1871), u Jovan Skerlić, *Svetozar Marković – njegov život, rad i ideje*, 2. izd, Beograd 1922, 144–145; *CD*, 5, 142.
- Marković, Svetozar, „Pred omladinsku skupštinu“, *Radenik* 27, 28 (3/15, 7/19. avgust 1871), *CD*, 5, 102–108.

- Marković, Svetozar, „Sa omladinske skupštine“, *Radenik*, 34, 35, 37 (21. avgust/2. septembar, 24. avgust/5. septembar, 28. avgust/9. septembar 1871), *CD*, 5, 136–140.
- Marković, Svetozar, „Privatna svojina i zadružna svojina“ u „Socijalizam ili društveno pitanje“, *Rad*, književni i naučni list, 9–22 (22. avgust/3. septembar – 1/13. decembar 1874), *CD*, 13, 108 i dalje.
- Matić, *Istorija filozofije* [1865] = Dimitrije Matić, *Istorija filozofije* (po dr-u A. Švegleru), 1, Državna štamparija, Beograd 1865.
- Matić, *Nauka o vaspitavanju* [1866/7] = Dimitrije Matić, *Nauka o vaspitavanju*, 1, Državna štamparija, Beograd 1866; *Nauka o vaspitavanju*, 2, *Vaspitavanje male dece* [primerak sa posvetom „Srpskom učenom društvu od D. Matića“, Biblioteka SANU], Državna štamparija, Beograd 1867.
- Mijatović, Čedomilj, „*Istorija narodnog obrazovanja kod Srba*. Državna štamparija. Beograd 1867“, *Glasnik Srpskog učenog društva* 23 (1868), 255.
- Miljković, Branislav, „Društvo srpske slovesnosti od 1841–1864. god.“, **Članci i prilozi o srpskoj književnosti prve polovine XIX veka**, Novi Sad 1914, 18–81.
- [Miletić, Svetozar], „Srpska slobodnjačka stranka“, *Zastava* 92 (9/21. avgust 1870) u: S. Marković, *CD*, 2, 256.
- Petronijević, Branislav, [*Iz mojih uspomena. Autobiografska skica*, Novi Sad 1946; *O vrednosti života*, Nolit, Beograd 1983], *Izabrana dela*, 12, (pr. A. B. Stojković) ZUNS, Beograd 1998, (dalje: *ID*).
- Petronijević, Branislav, „Herbart Spenser“ [u: B. Petronijević, Šopenhauer, Niče. Spenser, Geca Kon, Beograd 1920, 257–315] *Izabrana dela*, 5, ZUNS, Beograd 1998, 567–600.
- Schwegler, *Geschichte der Philosophie* [1848/1863] = Schwegler, Albert, *Geschichte der Philosophie im Umriß* [1848], 5. verbesserte Aufl, Stuttgart 1863.
- [Stanojević, Dragiša], „Društvena i politička borba u Evropi“, (Zemun, 30. jun/12. jul 1870), [*Pančevac* 55–57 (9/21–16/28. jul 1870)], u S. Marković, *CD*, 2, 243.
- Vasiljević, Alimpije, „Kratki pregled Hegelove filosofije“ *Glasnik Društva srpske slovesnosti* 17 (1863), 183–280.
- Vasiljević, Alimpije, *Istorija narodnog obrazovanja kod Srba*, 1, Državna štamparija, Beograd 1867.
- Vasiljević, Alimpije, „Istorija filosofije po Švegleru, izradio Dimitrije Matić. Prvi deo. Pregledala i odobrila školska komisija. U Beogradu u državnoj štampariji. 1865.“, *Vila*, list [nedeljnik] za zabavu, književnost i nauku (izd. i ur. Stojan Novaković), 32 (8/20. avgust 1865), 405–408.
- Vasiljević, Alimpije, „Još nekoliko reči o filosofskim primedbama g. Kujundžića“, *Vila* 41 (10/22. oktobar 1865), 516.
- Vasiljević, Alimpije, *Istorija narodnog obrazovanja kod Srba*, 1, Državna štamparija, Beograd 1867.

Novija literatura

- Dorđević, Dimitrije, *Izlazak Srbije na Jadransko more i Konferencija ambasadorau Londonu 1912*, S. Jović, Beograd 1956, 4.
- Gavrilović, Slavko, *Ruma, trgovište u Sremu 1718–1848/49*, Matica srpska, Novi Sad 1969.
- Koštunica, Vojislav, *Ugrožena sloboda, Političke i pravne rasprave*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić, Beograd 2002.
- Ković, Miloš, „Liberalizam“ u: M. Ković priredio, *Srbi 1903–1914*, Clio, Beograd 2015, 153–201.
- Milosavljević, Boris, „Učešće Slobodana Jovanovića u pokretanju *Reda*, *Srpskog pregleda* i *Srpskog književnog glasnika*“, *Književna istorija*, 43/145 (2011), 637–661.
- Milosavljević, Boris, „Dimitrije Matić. Navodni prelaz sa hegelovstva na naturalizam“, *Theoria* (1/2015), 103–151.

- Milosavljević, Boris, „Bogdan Popović. Kulturni obrazac, književno vaspitanje i društvena kritika (teorija skorojevića)“, *Književna istorija* 153 (2014), 427–467.
- Milosavljević, Boris, „Božidar Knežević“, u: M. Ković (priredio), *Srbi 1903–1914, istorija ideja*, Clio, Beograd 2015, 428–449.
- Milosavljević, Boris, „Kulturni i politički obrazac: pamćenje i zaborav“, *Letopis Matice srpske* 93/ 6 (jun 2014), 783–808.
- Radović, Amfilohije, *Svetosavsko prosvetno predanje i prosvećenost Dositeja Obradovića*, Vrnjačka Banja 1994.
- Stojković, Andrija, „Shvatanje suštine materijalizma i idealizma kod Svetozara Markovića i njegovih savremenika“, *Naučni skup: Svetozar Marković, život i delo (24 – 27. novembar 1975)*, ur. D. Nedeljković, SANU, Beograd 1977, 139.
- Stojković, Andrija, *Razvitak filozofije u Srba 1804–1944*, Slovo ljubve, 1972.
- Stojković, Andrija, *Filozofija istorije kod Srba do 1941*, Zavet, Beograd, 2002.
- Talmon, Jacob, *The Origins of Totalitarian Democracy*, Secker and Warburg, London 1952.
- Žunjić, Slobodan, *Istorija srpske filozofije*, Plato, Beograd 2009.
- Žunjić, Slobodan, *Istorija srpske filozofije*, ZUNS, Beograd 2014.
- S.Žunjić, „Likovi filozofije u srednjovekovnoj Srbiji“, *O srpskoj filozofiji*, pr. Ilija Marić, Plato, Beograd 2003
- Ungern-Sternberg, Jürgen von; Ungern-Sternberg, Wolfgang von, *Der Aufruf ‹An die Kulturwelt!› Das Manifest der 93 und die Anfänge der Kriegspropaganda im Ersten Weltkrieg; mit einer Dokumentation*, F. Steiner, Stuttgart 1996.
- Stapleton, Julia, *Liberalism, Democracy and the State*, Thoemmes Press Bristol 1997, 23.
- Canavan, Francis J, *The Political Reason of Edmund Burke*, Duke University Press, 1960, 48;
The Political Economy of Edmund Burke: the Role of Property in his Thought, Fordham University Press 1995, 136.

Dr. Boris Milosavljević: Vladimir Jovanović: Philosophy, Science, Politics
(Summary)

The unity of freedom, science and nation, viz. liberalism, positivism and nationalism, as well as his belief in two fundamental principles – freedom and justice, were the two lodestars and credo of Vladimir Jovanović's entire political work and view of life. Although he was strongly inclined to the continental liberalism, he corrected it with Millian liberalism and embracement of the Westminster system, thus avoiding the radicalism of the French role model, which was followed by the prevalent majority of socialist and Marxian-oriented Serb intellectuals in the second half of the XIX century and the first half of XX century. Vladimir Jovanović firmly believed that liberty was the right exercise of which must not be blocked out by the ideal of equality. As a positivist, he appreciated Herbert Spencer's theory of evolution, organic interpretation of society and analogy between the natural and social domains, according to which social phenomena could be reduced on natural laws. Under Mazzini's influence he made a synthesis of liberalism and nationalism. Vladimir Jovanović's son Slobodan Jovanović pointed out that unity of freedom, science and nation was not founded in sciences itself, but in rationalist philosophy. Liberalism, positivism and patriotism were not only concepts of Vladimir Jovanović's political theory, but also ideological basis for his active political work.

Keywords: liberalism, positivism, patriotism, freedom, determinism, Enlightenment